

Μήτσα Οικονόμου

**ΟΦΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΝΑΥΤΙΛΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ 17ο ΑΙΩΝΑ. Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΠΡΟΞΕΝΟΥ
ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΜΠΟΡΩΝ
ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΥΠΗΚΩΝ ΣΤΟΝ ΧΑΝΔΑΚΑ**

**Ο Χάνδακας, ως κύριο εμπορικό κέντρο της Κρήτης.
Κατευθύνσεις της οικονομίας και κοινωνικές προεκτάσεις.**

Η σημασία του λιμένα του Χάνδακα για τη Βενετία και την Κρήτη.

Ο Χάνδακας, πρωτεύουσα της βενετοκρατούμενης Κρήτης και έδρα της πολιτικής και στρατιωτικής διοίκησης, είναι το μεγαλύτερο οικονομικό, αστικό και εμπορικό κέντρο της μεγαλονήσου και το πιο σημαντικό διαμετακομιστικό λιμάνι της Βενετίας προς την Εγγύς Ανατολή, ήδη από τα τέλη του 14ου αιώνα. Χάρη στη γεωγραφική θέση του νησιού στο κέντρο των διεθνών εμπορικών δρόμων και στην αφθονία της αγροτικής του παραγωγής που βρίσκει διέξοδο από αυτό, είναι ταυτόχρονα ένα ενεργητικό λιμάνι που πραγματοποιεί εξαγωγές σημαντικού ύψους¹.

15ος αιώνας: Η άνοδος της κρητικής οικονομίας και η συμβολή των προφύγων.

Στη σταθεροποίηση αυτού του χαρακτήρα του Χάνδακα, ως ενεργητικού λιμένα, συντείνει η αύξηση της αγροτικής παραγωγής και, εν γένει, η συντελούμενη κατά το 15ο αι. άνοδος της κρητικής οικονομίας, καταστάσεις που αποδίδονται στην αθρόα μετανάστευση του προσφυγικού στοιχείου στο νησί και στη συμμετοχή του στον οικονομικό βίο.

Οι πρόσφυγες από την Ελλάδα και την ελληνική Ανατολή που καταφεύγουν στην Κρήτη, ήδη από τα τέλη του 14ου αι., όλο και σε μεγαλύτερους αριθμούς, όσο προωθούνται οι οθωμανικές κατακτήσεις, αυξάνουν τα δημογραφικά της μεγέθη και συντελούν στην οικονομική της ανάπτυξη, με την επίδοσή τους στις αγροτοκαλλιέργειες και τις τέχνες. Το πλεόνασμα της παραγωγής είναι σε θέση να καλύψει ανάγκες της μητρόπολης (στάρι) και των βενετικών κτήσεων της Ανατολής (όσπρια) ή να εξαχθεί στη Δύση (κρασί, βαμβάκι, ζάχαρη) όπου απορροφάται με ευκολία από την ανερχόμενη αστική τάξη².

Κατευθύνσεις της κρητικής οικονομίας και παραγωγή.

Η τάση προς την κατανάλωση που αναπτύσσεται τότε στις δυτικές κοινωνίες στρέφει προς τις μονοκαλλιέργειες και την αγροτική παραγωγή της Κρήτης. Προϊόντα όπως το βαμβάκι και η ζάχαρη, που είχαν περιπέσει σε αφάνεια, καλλιεργούνται εντατικά στα μέσα του 15ου αι., επειδή έχουν ζήτηση στα εμπορικά λιμάνια της Ιταλίας. Οι χέρσες εκτάσεις παραδίδονται στην αμπελοκαλλιέργεια, γιατί τα περίφημα κρητικά κρασιά είναι περιζήτητα στην Αγγλία και τις Κάτω - Χώρες, όπως και στην Ανατολή. «Vinum est facultas et generalis respiratio omnium subditorum nostrorum Crete» αναγνωρίζει η βενετική Γερουσία σε απόφαση του 1455³.

Τα κρητικά τυριά που εξάγονται σε όλη την Ανατολή, όπου εκτιμώνται ιδιαίτερα, αποτελούν το τρίτο από τα κύρια προϊόντα του νησιού (όσπρια και κρασί ήταν τότε, τα άλλα δύο). Στη Βενετία περιλαμβάνονται στον κατάλογο των τυριών που εισάγονται και καταναλώνονται στη μητρόπολη είτε επανεξάγονται στις ιταλικές κτήσεις. Την αποκλειστικότητα της αγοράς και διάθεσης των εισαγόμενων ποσοτήτων έχει η συντεχνία των τυροπωλών (casaroli). Τα κρασιά υπάγονται κατά τον ίδιο τρόπο στη συντεχνία των malvasioti⁴.

Κρητική ναυτιλία και εμπόριο.

Με τη διακίνηση των εξαγωγών, εκτός από τα βενετικά, ασχολούνται και κρητικά καράβια που ναυπηγούνται στο νησί. Από την αρχή του 15ου αι. αναφέρονται στις πηγές Κρητικοί πλοιοκτήτες και καπετάνιοι των καραβιών τους, καθώς και αρχοντορωμαίοι που επιδίδονται με επιτυχία στο ναυτικό εμπόριο, διαθέτοντας τα προϊόντα του νησιού στα καταναλωτικά κέντρα της Ρωμανίας και της Ανατολής, από την Αμμόχωστο ως την Κωνσταντινούπολη, μέχρι τη νότια Ιταλία και τη Σικελία (Νεάπολη, Palermo)⁵. Πριν από την Άλωση ακόμη, οι Κρητικοί είχαν φήμη περίφημων ναυτικών⁶. «Η ναυτιλία κάθε μέρα αυξάνεται χάρη στον αριθμό των πλοίων που κατασκευάζονται στο νησί» έγραφε ο G. Garzoni το 1584 και, μερικά χρόνια πριν, ο Foscarini έγραφε ότι, εκτός από τους πολλούς Ιταλούς, με το εμπόριο στην Κρήτη καταγίνονταν και πολλοί ασποί, «από τους οποίους μερικοί, οι πιο σημαντικοί, είναι πολύ εύποροι και πλούσιοι»⁷.

Χάνδακας, το μεγαλύτερο διαμετακομιστικό λιμάνι της Βενετίας για το διεθνές εμπόριο της Ανατολής.

Τη σημασία του Χάνδακα ως ενεργητικού λιμένα ξεπερνάει μόνο η ιδιότητά του ως διαμετακομιστικού, κέντρου αποθήκευσης πολύτιμων προϊόντων που γεμίζουν ασφυκτικά τις αποθήκες του, περιμένοντας να μεταφερθούν σε Ανατολή (υφάσματα μάλλινα, μεταξωτά και χρυσοποί-

κιλτα) και Δύση (κυρίως μπαχαρικά). Ακριβώς αυτή η δεύτερη ιδιότητα υποβοηθεί και ενισχύει την πρώτη, του εξαγωγικού λιμένα, όπως επισημαίνει πολύ διορατικά ο Thiriet. Τα καράβια της Δύσης προμηθεύονται μαζί με τα πολύτιμα μπαχαρικά και μεγάλες ποσότητες κρητικού κρασιού, ενώ, παράλληλα, διαθέτουν σημαντικές ποσότητες υφασμάτων που διοχετεύονται στις ελληνικές χώρες με τα κρητικά πλοία⁸.

Η πτώση της Κύπρου ανεβάζει τη σημασία της Κρήτης.

Μετά την απώλεια της Κύπρου (1571) η Κρήτη αποκτά καθοριστική σημασία για τη Βενετία και την επιβίωση του εμπορίου της στην Ανατολή. Η Signoria, άλλωστε, δεν είναι δυνατόν να αγνοήσει τα μηνύματα από την απόβαση των Τούρκων στη Σούδα και την εξέγερση των χωρικών του Ρεθύμνου, το 1571. Η άμυνα του νησιού ενισχύεται με την αποστολή μεγάλου αριθμού στρατευμάτων, ενώ, παράλληλα, λαμβάνονται δραστικά και σύντομα μέτρα για την προαγωγή του τόπου, τη δικαιότερη κατανομή των βαρών και, προπάντων, την ανακούφιση του καταπιεζόμενου αγροτικού πληθυσμού από τους Βενετούς και τους αυτόχθονες φεουδάρχες.

Μέτρα αναδιοργάνωσης της οικονομίας. Επιβαρύνσεις του εμπορίου.

Τότε, μεταξύ των άλλων, καθορίστηκε επίσημα η αξία του νομίσματος - προς 22 υπέρπυρα το τσεκίνι - βάζοντας τέλος στην αστάθεια που επικρατούσε, και συντάχθηκε νέο κοστολόγιο και δασμολόγιο, βάσει των οποίων διατιμήθηκαν τα προϊόντα και δασμολογήθηκαν οι εξαγωγές που μέχρι τότε ήταν ελεύθερες⁹.

Στα υπέρογκα έξοδα που επωμιζόταν η Βενετία για την άμυνα και τη συντήρηση του βασιλείου αναγκάζεται, έτσι, να συμμετάσχει και η προνομιούχος τάξη των εμπόρων. Απαλλαγμένοι από τις αγγαρείες και την υποχρεωτική στράτευση, οι αστοί που επιδίδονταν στο εμπόριο και τη ναυτιλία, συσώρευν τα πλούτη τους σε βάρος των εξαθλιωμένων αγροτών του νησιού, συνεργαζόμενοι με τους Βενετούς υπαλλήλους και τους ντόπιους φεουδάρχες. Κατά το γενικό προβλεπτή Marino Cavalli, «οι μόνοι Έλληνες πιστοί στην Αυθεντία είναι οι κάτοικοι των πόλεων, οι οποίοι επιδίδονται στην ναυτιλία και το εμπόριο»¹⁰.

Η κοινωνική όψη της οικονομικής ανάπτυξης. Πλουτισμός των εμπόρων - Εξαθλίωση των γεωργών.

Σε όλο τον ελληνικό χώρο, βενετοκρατούμενο και τουρκοκρατούμενο, η πολυπληθέστερη αλλά και ασθενέστερη αγροτική τάξη, την οποία κατά κύριο λόγο βάρυναν οι υλικές και ηθικές απαιτήσεις των κατακτη-

τών, υφίστατο και τις συνέπειες της απληστίας των εμπόρων που έλεγχαν την αγορά και ήταν σε θέση να διαμορφώνουν τις τιμές, εξαναγκάζοντας τους χωρικούς και τους μικροπαραγωγούς να πωλούν σε χαμηλότερα από τα καθορισμένα επίπεδα (συνήθως με τη μέθοδο της προαγοράς ή του «καπαρώματος» της σοδειάς τους δύσκολους μήνες του χειμώνα ή του δανεισμού με υπέρογκους τόκους) και να αγοράζουν σε υψηλότερα, ιδίως τα στάρια, τα οποία απέκρυβαν σε περιόδους αιτοδείας οι έμποροι¹¹.

Προοδευτική έμφαση της κοινωνικής ανισότητας μετά την πτώση της Κύπρου.

Στην Κρήτη, όπως διαπιστώνει το 1589 ο Mocenigo, οι αδικίες σε βάρος των χωρικών διπλασιάστηκαν μετά τον πόλεμο, όταν οι περισσότεροι φεουδάρχες επιδόθηκαν στις συναλλαγές. Παλαιότερα εθεωρείτο αισχρή η συναλλαγή για έναν ιππότη, «ἐνῶ σήμερον ὀλίγοι εἶναι οἱ μὴ ἀσκούντες ταύτην, καὶ κυρίως εἰς τὰ χωρία καὶ εἰς θάρος τῶν χωρικῶν τῶν, εἰς τὰς οἰκίας τῶν ὁποίων δὲν βλέπει τις πλέον οὔτε τὰ ἀργυρὰ ἐκεῖνα σκεύη (tazze e boccali d' argento), οὔτε τὰ χρυσὰ κοσμήματα καὶ τὰς βαρυτίμους ἐνδυμασίας, τὰς ὁποίας ἐχρησιμοποιοῦν παλαιότερον αἱ γυναῖκες τῶν. Πάντα ταῦτα τὰ ἔχουν ἀποστραγγίσει οἱ ἱππῶται, διπλασιάζοντας οὕτω τὰ εἰσοδήματά τῶν, ὅπως ἐπίσης ἀποστραγγίζουν καὶ πᾶν ὅ,τι δύνανται νὰ ἀποκτήσουν οἱ χωρικοί»¹².

Οικονομική σχέση φεουδάρχη - δουλοπάροικου στην Κρήτη.

Οι χωρικοί στην Κρήτη ήταν υποχρεωμένοι να αποδίδουν στο φεουδάρχη 45 μουζούρια στάρι (800 οκάδες περίπου) το χρόνο για κάθε αγρό ενός ζεύγους βοδιών, ως εντριπεία (terzaria), δηλαδή το τρίτο της συνολικής παραγωγής των κτημάτων που ανελάμβαναν να καλλιεργήσουν. Οι ίδιοι βαρύνονταν με τα έξοδα της σποράς και πλήρωναν νοίκι για το σπίτι που τους παραχωρούσε ο φεουδάρχης. Κατά τον Filippo Pasqualigo, η *terzaria* σπάνια αντιστοιχούσε ιeros το πραγματικό ποσοστό της, γιατί οι χωρικοί υποχωρούσαν στις απαιτήσεις των τιμαριούχων και «μόλις κατόρθωναν να ζουν με το λίγο που τους απέμενε»¹³. Στις τραγικές συνθήκες διαβίωσης και στην υψηλή θνησιμότητα που παρατηρείτο μεταξύ των Κρητικών χωρικών αναφέρονταν, στην πρεσβεία του 1561, οι αστοί και ο λαός της Κρήτης, ζητώντας την άρση των καταπίεσεων της ντόπιας φεουδαρχίας¹⁴.

Αυθαιρέσιες και αντιστάσεις της κρητικής φεουδαρχίας. Τριβές με την ηγεσία.

Αλλά δεν απομυζούσαν μόνο τους δουλοπάροικους οι Βενετοί και αυ-

τόχθονες ευγενείς, για να αυξάνουν το εισόδημά τους· διαπραγματεύονταν σθεναρά με τη βενετική Γερουσία τα ποσοστά του διατιμημένου σταριού που όφειλαν να παραδίδουν στην κρατική σιταποθήκη του Χάνδακα, απέκρυσαν τα πραγματικά μεγέθη της ετήσιας σιτοπαραγωγής των κτημάτων τους και εμπορεύονταν το πλεόνασμα, όταν τέλειωναν τα διαθέσιμα στάρια και αυξάνονταν οι τιμές. Ούτε σπάνιζε το φαινόμενο να αρνούνται την πώληση των καθορισμένων από το κράτος ποσοτήτων, αναγκάζοντας τη διοίκηση να προβαίνει στην επίταξή τους. Παρά τις παρακλήσεις του δούκα Zuanne Sagredo - τα θέματα επισιτισμού ανήκαν στη δικαιοδοσία του δούκα της Κρήτης - οι φεουδάρχες δεν δέχονταν να του πωλήσουν τα στάρια που είχαν κρυμμένα στις αποθήκες τους, για να αντιμετωπίσει τη σιτοδεία του 1603¹⁵. Αυτούς, προφανώς, αποκαλεί «εκμεταλλευτές της πείνας» ο δούκας Dolfin Venier το 1610, μιλώντας για τη σιτοδεία της δικής του θητείας¹⁶.

Σύμφωνα με το διάταγμα της 20ής Σεπτεμβρίου 1561 της Γερουσίας, οι φεουδάρχες υποχρεούνταν να παραδίδουν το 1/4 (quarto) της ετήσιας παραγωγής των κτημάτων τους, μετά τα 100 πρώτα μουζούρια (3.600 λίτρες περίπου) στο fontaco του Χάνδακα κάθε Οκτώβριο και να χρησιμοποιούν για τις ανάγκες τους (σπορά, διαβίωση χωρικών, υπηρετών κλπ.) τα υπόλοιπα 3/4. Η εξαγωγή σιτηρών από το νησί απαγορευόταν. Οι ίδιοι είχαν προτείνει τότε (δεύτερο αίτημα της πρεσβείας των ευγενών) να κρατούν στη διάθεση της διοίκησης το 1/5 της ετήσιας παραγόμενης ποσότητας, μετά τα 200 πρώτα μουζούρια, και να μη βαρύνονται με τα έξοδα μεταφοράς.

Την ίδια πρόταση έκαναν και το 1603 στον Sagredo, αρνούμενοι να διαπραγματευθούν πέραν αυτού του ορίου. Ο τελευταίος, αφού έμαθε την πραγματική αντιστοιχία του quarto, με τη συλλογή ενόρκων βεβαιώσεων των χωρικών, προχώρησε στην επίταξη του σταριού, πληρώνοντάς το όμως πάνω από τη διατίμηση. Με τη σειρά του, αισχροκέρδισε σε βάρος των καταναλωτών, πουλώντας το ακριβότερα στους φούρνους και συλλέγοντας, έτσι, 3.000 δουκάτα για το βενετικό Ταμείο¹⁷.

Σιτάρκεια και σιτοδείες στην Κρήτη.

Η ανάπτυξη της αμπελοκαλλιέργειας.

Στην Κρήτη, που ήταν αυτάρκης σε σιτηρά κατά τους πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας¹⁸, οι βάσεις πάνω στις οποίες στηρίχθηκε και βαθμιαία αναπτύχθηκε το πρόβλημα της ανεπάρκειας της ντόπιας σιτοπαραγωγής ετέθησαν κατά το 15ο αι., όταν άρχισε να ενισχύεται η διάδοση της αμπελοφυτείας, με τη γενική στροφή προς τις μονοκαλλιέργειες, που είχε ήδη εμπεδωθεί στη Δύση, μεταβάλλοντας την αγροτική της παραγωγή, από την αρχή του 14ου αιώνα. Η Βενετία, που μετατρέπει αρχι-

κά σε αιτοβολώνα την Κρήτη (όπως και την Εύβοια) παρακολουθώντας τις ανάγκες των ευρωπαϊκών χωρών για άφθονα και φτηνά σιτάρια, στρέφει σταδιακά την παραγωγή της στα προϊόντα που έχουν μεγαλύτερη ζήτηση στις αγορές τους. Η αύξηση της κατανάλωσης κρασιών στις δυτικές κοινωνίες κατά το 14ο αι. και, προπάντων, η προτίμηση των γλυκών ελληνικών κρασιών, που επικρατεί στις αρχές του 15ου, κάνουν περιζήτητα τα κρασιά της Μονεμβασίας, της Ρόδου, της Κύπρου, της Κρήτης και τα «ελληνικά» κρασιά της Νεάπολης. Η αμπελοκαλλιέργεια στην Κρήτη δεν αναπτύσσεται μόνο στις χέρσες μέχρι τότε εκτάσεις, αλλά μεταβάλλει σε αμπέλια και αροτριώσιμους αγρούς. Οι Βενετοί έμποροι δεν εμπορεύονται πια τα κρητικά σιτάρια αλλά τα κρητικά κρασιά¹⁹.

Η προαγωγή της αμπελοκαλλιέργειας εντάθηκε κατά τον επόμενο αιώνα²⁰. Το πολλαπλάσιο κέρδος από την εξαγωγή κρασιών προέτρεπε μεγάλους και μικρούς καλλιεργητές στην παραγωγή τους²¹. Από την εμπορία και διακίνηση του προϊόντος ευνοούνταν - εκτός από τους φεουδάρχες και τους ανεξάρτητους παραγωγούς (γονικάρους) - και οι άλλοι συναφείς επαγγελματικές τάξεις, οι βιοτέχνες, οι έμποροι, οι ναυτικοί. Από αγγλικό κείμενο του 16ου αι. πληροφορούμαστε ότι η ναυτιλία της Κρήτης, η οποία αναφέρεται χωριστά από τη βενετική, ερχόταν δεύτερη μετά την αγγλική ναυτιλία στις μεταφορές των κρητικών κρασιών στην Αγγλία. Η «καθημερινή» αύξηση της κρητικής ναυτιλίας, κατά το 16ο αι. και εξής, επιβεβαιώνεται από τους Βενετούς προβλεπτές Garzoni (1584), Mocenigo (1589), Morosini (1629)²².

Οθωμανικές εξαγωγές σίτου στην Κρήτη.

Οι ελλείψεις σε σιτηρά, που έφταναν και συχνά ξεπερνούσαν το 1/3 της ετήσιας κατανάλωσης, καλύπτονταν με εισαγωγές από το Αρχιεπίσκοπο, την Πελοπόννησο και τη Θεσσαλονίκη, που πραγματοποιούσαν οθωμανικά σιταγωγιά, τα γνωστά καραμουςάλια (καραμουρσαλή). Ο Pasqualigo, ο οποίος μνημονεύει τις αγορές σιτηρών που είχαν κάνει το 1592 από τα καραμουςάλια οι προβλεπτές Mocenigo και Venier, θεωρούσε τόσο κερδοφόρο το σιτεμπόριο για τους Τούρκους, ώστε προέβλεπε ότι δεν επρόκειτο να το διακόψουν²³. Από παλαιότερη βενετική πηγή (1554) μαθαίνουμε ότι τα ελλείμματα σε σιτηρά της επαρχίας Χανίων - η παραγωγή επαρκούσε μόνο για τέσσερις και, στην καλύτερη περίπτωση εσοδείας, για έξι μήνες το χρόνο - κάλυπταν «χριστιανοί Απανωμερίτες» και Τούρκοι караβοκύρηδες που μετέφεραν - αντίστοιχα - με τα καράβια τους στα Χανιά τις αναγκαίες ποσότητες σίτου²⁴.

Η διακίνηση του οθωμανικού σιτεμπορίου ανακόπτεται, όταν με εντολή της Πύλης αναστέλλονται οι εξαγωγές σιτηρών από την οθωμανική επικράτεια²⁵, όταν διακόπτονται οι εμπορικές σχέσεις της αυτοκρατο-

ρίας με το βενετικό κράτος σε περιόδους πολέμου και όταν εντείνεται η δράση των χριστιανών πειρατών στο Αιγαίο και τις θάλασσες της Κρήτης. Ένεκα της συνεχούς παρουσίας των Άγγλων πειρατών στα κρητικά πελάγη, η οποία επισημαίνεται στις πηγές από την αρχή του 17ου αι., διακόπτεται, για άγνωστο διάστημα, ο εφοδιασμός του νησιού από τα καραμουσάλια. Τα βραδυκίνητα ιστιοφόρα δεν βγαίνουν στο Αρχιπέλαγος, φοβούμενα τα τρομερά μπρετόνια. Χωρίς τις οθωμανικές εισαγωγές σιτηρών το 1603, ο Sagredo αναγκάζεται να έλθει σε ρήξη με τους γαιοκτήμονες, επιτάσσοντας τις διατιμημένες ποσότητες σταριού, προκειμένου να αντιμετωπίσει τη σιτοδεία εκείνου του χρόνου²⁶.

Τα μέτρα της Βενετίας για σιτάρκεια.

Τα δραστικά μέτρα που αναγκάστηκαν να λάβουν, μετά τον πόλεμο της Κύπρου, οι Βενετοί, για να επαναφέρουν σε ανεκτά επίπεδα την εγχώρια σιτοπαραγωγή, στόχευσαν να απαλλάξουν την κτήση από την οθωμανική εξάρτηση, και τη μητρόπολη από την ανάγκη να την εφοδιάζει με ξένα (εισαγόμενα) στάρια. Όπως ήταν φυσικό, τα μέτρα για την τόνωση της γεωργίας έπλητταν όλες τις ευνοούμενες από την αύξηση της οινοπαραγωγής επαγγελματικές τάξεις και προκαλούσαν ανάλογη κοινωνική δυσφορία με την πάροδο του χρόνου ατονούσαν και παρακάμπτονταν, επαναφέρονταν δε, όταν οξυνόταν εκ νέου το πρόβλημα της σιτάρκειας.

Τα «ριζικά» - στην κυριολεξία - βενετικά μέτρα θεσπίστηκαν από τον Giacomo Foscarini και είχαν περισσότερο προληπτικό, παρά επανορθωτικό χαρακτήρα. Απαγορεύτηκε τότε, έναντι βαρυτάτων ποινών, η αμπελοκαλλιέργεια σε αροτριώσιμους αγρούς και ξεριζώθηκαν «πάρα πολλά» αμπέλια που αντικαταστάθηκαν με σιτοκαλλιέργεια. Παραχωρήθηκαν επίσης πολλές χέρσες εκτάσεις στην καλλιέργεια και ανεστάλη για μία τριετία η σφαγή των βοοειδών, προκειμένου να εξασφαλιστούν τα μέσα για τη διεξαγωγή της. Με νοσταλγία αναπολεί την «εξαιρετική αφθονία» που γνώρισε το νησί «για πολλά χρόνια», εξαιτίας των μεταρρυθμίσεων του Foscarini, ο Sagredo το 1604· την αποδίδει τόσο στην αποτελεσματικότητα των μέτρων, όσο και στην απρόσκοπτη διεξαγωγή της ναυσιπλοΐας, που επέτρεπε να διενεργείται άνετα το εμπόριο με την οθωμανική επικράτεια²⁷.

Παρά τις προσπάθειες της βενετικής ηγεσίας, δεν θα επιλυθεί - μέχρι το τέλος της βενετικής κατοχής - το επισιτιστικό πρόβλημα και το νησί δεν θα επαναρκτήσει την αυτάρκεια των πρώτων αιώνων της Βενετοκρατίας. Κάτω από τις απαγορευτικές συνθήκες που επιβάλλουν συχνά οι Τούρκοι στη διακίνηση του εμπορίου με το Αρχιπέλαγος, για να δημιουργούν τεχνητή έλλειψη, το νησί εφοδιάζεται από τη Βενετία με αποστολές δημητριακών. Οι αποστολές αυτές και η ταχύτητα με την οποία

συνήθως πραγματοποιούνται, εκμηδενίζουν τις ελπίδες των Τούρκων ότι, σε πιθανή ρήξη, η Κρήτη θα αποτελούσε εύκολη λεία, εξαιτίας των ελλείψεων της σε τρόφιμα, συγχρόνως όμως επιβαρύνουν τον προϋπολογισμό της με το υψηλό τους κόστος²⁸.

17ος ΑΙΩΝΑΣ: Η ΜΕΓΑΛΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΝΑΥΤΙΛΙΑΣ

Συντελεστές που ευνοούν την εμπορική και ναυτιλιακή δράση των Οθωμανών υπηκόων.

Καλύτερες προϋποθέσεις για τον εφοδιασμό του νησιού με οθωμανικά στάρια δημιουργούνται από τις αρχές του 17ου αι., περίοδο εντυπωσιακής ανάπτυξης του ελληνικού (οθωμανικού) ναυτικού εμπορίου και ταυτόχρονης εξάπλωσης του λαθρεμπορίου σιτηρών, το οποίο αρχίζει τότε να διενεργείται συστηματικά, ξεφεύγοντας από τον έλεγχο της Πύλης. Κυριότεροι συντελεστές στη διαμόρφωση αυτών των δραστηριοτήτων είναι:

- α) Οι ειρηνικές σχέσεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας με τη Βενετία
- β) Η μείωση της πειρατείας, λόγω της μετατόπισης του κέντρου δράσης των πειρατών στη δυτική Μεσόγειο και των μέτρων αστυνόμευσης των θαλασσών που ανέλαβαν οι στόλοι των δύο κρατών μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου
- γ) Οι αυξανόμενες ανάγκες σε τρόφιμα - ιδίως σιτηρά - που προκαλεί ο υπερπληθυσμός και η στασιμότητα της παραγωγής στις δυτικές χώρες, κυρίως δε η έλλειψη σιτηρών στα ιταλικά κράτη
- δ) Η ανάκαμψη της οικονομίας του νησιωτικού Αιγαίου, που σημειώνεται μετά την εδραίωση της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή και την εφαρμογή των ανακουφιστικών μέτρων που υιοθέτησε η Πύλη για την αναζωογόνηση του οικονομικού του βίου (εποικισμός, ήπια φορολογία, ενθάρρυνση των καλλιεργειών, αποδοχή των παλαιών προνομίων) η οποία εξασφαλίζει στους Αιγαιοπελαγίτες τα οικονομικά μέσα για ναυτιλιακές επενδύσεις
- ε) Οι προοπτικές για ανάπτυξη οθωμανικών ναυτιλιακών επιχειρήσεων στα παράλια εμπορικά κέντρα της αυτοκρατορίας, από τα οποία διενεργούνταν συνήθως κανονικές εξαγωγές σιτηρών προς τη Δύση και
- στ) Το γενικότερο ευρωπαϊκό κλίμα, που διευκολύνει τη δράση του ελληνικού ναυτικού εμπορίου. Αποτέλεσμα της σύζευξης ή αλληλεπίδρασης ιστορικών και συγκυριακών παραγόντων (ευρωπαϊκές συρράξεις, ανταγωνισμοί, εμφύλιοι και θρησκευτικοί πόλεμοι στη Γαλλία) η κατά-

σταση που διαμορφώνεται στην Ευρώπη έχει σαν κύρια χαρακτηριστικά την παρακμή της γαλλικής εμπορικής ναυτιλίας και του ναυτικού των ιταλικών κρατών, τον εντεινόμενο ανταγωνισμό Γαλλίας, Αγγλίας και Ολλανδίας και την επικράτηση των δύο τελευταίων στο εμπόριο της Ανατολής²⁹.

Η έλξη της Βενετίας.

Μέσα στο γενικότερο πλαίσιο του ευρωπαϊκού ανταγωνισμού, η Βενετία διατηρεί μια πολύ ισχυρή, πρωτεύουσα θέση στο εμπόριο της Ανατολής, κατά το πρώτο ήμισυ του 17ου αι.³⁰, και ασκεί μεγάλη ελκτική δύναμη πάνω στο αναπτυσσόμενο ελληνικό εμπόριο, χερσαίο και θαλάσσιο. Στις βενετικές αρχειακές πηγές στοιχειοθετείται, πέρα από κάθε αμφισβήτηση, μία εικόνα εντατικών και πυκνών επαφών ανάμεσα στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές χώρες και το βενετικό κράτος, όλο αυτό το διάστημα. Ενταγμένες στα πλαίσια λειτουργίας του οθωμανικού εξωτερικού εμπορίου, οι επαφές αυτές κατευθύνονται, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, από Έλληνες εμπόρους και εμπορευόμενους ναυτικούς και διεξάγονται με οθωμανικά καράβια. Η συμμετοχή των μωαμεθανών υπηκόων του σουλτάνου (περισσότερο των Τούρκων) στο κατευθυνόμενο προς τη Βενετία ναυτικό εμπόριο είναι επίσης δεδομένη, όπως και η συνεργασία τους με τους Έλληνες³¹.

Περίγραμμα των εμπορικών σχέσεων των Ελλήνων, Οθωμανών υπηκόων με το βενετικό κράτος.

Τις «ενεργητικές» εμπορικές σχέσεις των Ελλήνων υπηκόων της αυτοκρατορίας με το βενετικό κράτος (παράλληλα λειτουργούν και «παθητικές», ενταγμένες στη σφαίρα επιρροής του βενετικού εμπορίου) διακρίνουμε σε δύο κατηγορίες:

1. Στις σχέσεις που διατηρούν με τη βενετική πρωτεύουσα και τα βενετικά λιμάνια της Ιταλίας είτε α) με κατευθείαν ταξίδια των τουρκικών πλοίων προς τα εν λόγω λιμάνια είτε β) με ταξίδια των ίδιων πλοίων προς τα διαμετακομιστικά κέντρα του Ιονίου, και

2. Στις σχέσεις που διατηρούν με τις βενετικές κτήσεις της Ανατολής, τις οποίες εφοδιάζουν κυρίως με σιτηρά και άλλα είδη διατροφής. Σ' αυτές συγκαταλέγονται και οι τοπικής κλίμακας επαφές ανάμεσα στις γειτονικές περιοχές, τουρκοκρατούμενες και βενετοκρατούμενες.

Απευθείας εξαγωγές προς τη Βενετία. Τα λιμάνια, τα καράβια.

Απευθείας εξαγωγές προς τη Βενετία από τις δυτικές ακτές της αυτοκρατορίας πραγματοποιούν τα ελληνικά (οθωμανικά) καράβια από την

Αυλώνα, τη Λευκάδα (Πρέβεζα), τον Κορινθιακό, τη Μεθώνη, την Κορώνη. Στον ευρύτερο χώρο του Αρχιπελάγους κυριότερα λιμάνια εκκίνησης των ελληνικών караβιών (με Έλληνες караβοκύρηδες και εμπόρους) είναι η Μονεμβασία, το Ναύπλιο, διάφορα νησιά του Αιγαίου (Χίος, Ρόδος, Λήμνος, ιδίως η Μυτιλήνη κ.ά.), η Αθήνα (Πειραιάς, Ραφήνα), η Θεσσαλονίκη, η Κωνσταντινούπολη, η Καλλιόπολη, η Σωζόπολη, ο Μαρμαράς, η Καλολίμνος στην Προποντίδα, η Σμύρνη³².

Τα καράβια που εκτελούν τις μεταφορές είναι ιστιοφόρα, κυρίως σαΐκες (σαϊτιές) και καραμουσάλια. Κατά ρητές μαρτυρίες των πηγών, είναι οι δύο τύποι ιστιοφόρων που επικρατούν στα ταξίδια της Βενετίας όλο το διάστημα, ως το 1645, οπότε διακόπτονται οι απευθείας εμπορικές επαφές, εξαιτίας του Κρητικού πολέμου. Άλλοι τύποι που απαντώνται στα έγγραφα είναι νάβες, φρεγάτες, σιαλούπες και οι πρωτοεμφανιζόμενες τότε στη βενετική μητρόπολη κωπήλατες λόντρες της Μονεμβασίας. Ο τίτλος του *caravochiri* ή του *patron* που συνοδεύει τα ονόματα των καπεταναίων στα βενετικά έγγραφα της εποχής, υποδηλώνει, κατά τη γνώμη μας, ελληνική πλοιοκτησία³³.

Εξαγωγές προς τη Βενετία μέσω των κτήσεων του Ιονίου.

Εξαγωγές, μέσω των νησιών του Ιονίου, προς τη Βενετία πραγματοποιούνταν από πολύ παλιά, από τις περιοχές της Ηπείρου, Στερεάς και Πελοποννήσου. Τα εμπορεύματα μεταφέρονταν στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο (αργότερα και στην Κεφαλλονιά) με τουρκικά πλοία και από εκεί προωθούνταν προς τη Βενετία με βενετικά καράβια. Κυριότερα λιμάνια εκκίνησης των τουρκικών πλοίων (με τουρκική σημαία) είναι η Λευκάδα, το Αιτωλικό, η Πάτρα και η Ναύπακτος. Οι εξαγωγές της Ηπείρου κατέληγαν στην Κέρκυρα, από τη Σαγιάδα, με μικρά πλοιάρια που διέσχιζαν καθημερινά το κανάλι. Σ' αυτές περιλαμβάνονταν και εμπορεύματα που μετέφεραν διά ξηράς στα Γιάννενα οι Ηπειρώτες έμποροι από τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, τη Θράκη, την Κωνσταντινούπολη, καθώς και από περιοχές άλλων χωρών της Βαλκανικής³⁴. Με παραπλήσιο τρόπο (διά ξηράς και θαλάσσης) έφταναν στη Ζάκυνθο - με προορισμό τη Βενετία - τα πολυτιμότερα προϊόντα της Πελοποννήσου, ιδίως τα μετάξια. Η αξία των εμπορευμάτων που διακινούνταν κάθε χρόνο κατ' αυτό τον τρόπο από το κανάλι της Ζακύνθου, ανερχόταν σε 1.000.000 χρυσά δουκάτα, σύμφωνα με υπόμνημα του 1606³⁵. Στο ίδιο νησί κατέπλεαν και καράβια του νησιωτικού Αιγαίου με εμπορεύματα των νησιών, προοριζόμενα για τη βενετική πρωτεύουσα. Το διαμετακομιστικό αυτό εμπόριο βρίσκεται σε ιδιαίτερη ακμή μεταξύ 1630 - 1645 και διενεργείται κυρίως από Μυτιληνιούς εμπόρους και караβοκύρηδες³⁶.

Η διακίνηση των οθωμανικών σιτηρών προς τις βενετικές κτήσεις της Ανατολής. Προστατευτικά μέτρα.

Ο εφοδιασμός των βενετικών κτήσεων της Ανατολής με σιτηρά πραγματοποιείται συνήθως με τοπικής κλίμακας επαφές, προπάντων, ως προς τα Επτάνησα και την Τήνο. Η Κρήτη, λόγω μεγέθους γεωγραφικού και δημογραφικού, προσελκύει τις εξαγωγές οθωμανικών σιτηρών, τόσο από το γειτονικό χώρο του Αρχιπελάγους, όσο και από τις πιο απομακρυσμένες σιτοπαραγωγούς περιοχές της αυτοκρατορίας³⁷.

Οι Βενετοί διευκόλυναν τις εισαγωγές οθωμανικών σιτηρών στις κτήσεις τους, θέλοντας να μειώσουν την υποχρέωση της δικής τους παρέμβασης, σε περιόδους σιτοδείας, με αποστολές από τη μητρόπολη. Στα Επτάνησα αντιδιαστέλλουν το οθωμανικό σιτεμπόριο από το διαμετακομιστικό εμπόριο που διενεργούσαν οι ίδιοι Έλληνες εμπορευόμενοι των οθωμανικών περιοχών και δεν το εντάσσουν στη δικαιοδοσία των προξενείων τους που εδρεύουν στα νησιά. Ήδη από το 1596, σε απόφαση της Γερουσίας που επικύρωνε την εκλογή προξένου στη Ζάκυνθο, δηλώνεται ρητά - επί ποινή μάλιστα ακύρωσης της εκλογής - ότι ο πρόξενος δεν θα αναμειγνύεται σ' αυτό τον κλάδο του οθωμανικού εμπορίου³⁸. Στην Κρήτη οι εισαγωγές οθωμανικών σιτηρών εντάσσονταν στη δικαιοδοσία του προξενείου που ιδρύθηκε, κυρίως για την εξυπηρέτησή τους, από τους Έλληνες εμπόρους και караβοκύρηδες, υπηκόους του σουλτάνου, το 1629 στον Χάνδακα. Σε καταστατικό έγγραφο του ίδιου προξενείου, του 1648, αναφέρεται ότι οι εισαγωγές αυτές έχαιραν μεγάλων διευκολύνσεων, πιθανότατα δασμολογικών³⁹.

Η μεγάλη ανάπτυξη του εμπορίου και της ναυτιλίας κατά το 17ο αιώνα (1600-1645).

Μέσα στο ανωτέρω περίγραμμα, οι εμπορικές και ναυτιλιακές δραστηριότητες των Ελλήνων υπηκόων της αυτοκρατορίας αποκτούν τις απαραίτητες ποσοτικές και ποιοτικές αναλογίες που μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε την άποψη ότι, κατά το πρώτο ήμισυ του 17ου αι., συντελείται μία - άγνωστη μέχρι τώρα - εντυπωσιακή ανάπτυξη του εξωτερικού ελληνικού ναυτικού εμπορίου, υπό την επίδραση των παραγόντων που αναφέραμε. Η εμφάνισή της συμπίπτει με την αυγή του αιώνα, η αφετηρία της όμως εδράζεται στις τελευταίες δεκαετίες του προηγούμενου, όταν δημιουργούνται οι συνθήκες που ευνοούν τη διακίνηση του υπάρχοντος εμπορίου και το ωθούν σε περαιτέρω εξέλιξη.

1571-1600, το στάδιο προετοιμασίας της «μεγάλης ανάπτυξης του 17ου αιώνα».

Οι ευνοϊκές αυτές συνθήκες επισημαίνονται πρώτα στις δυτικές ακτές

της αυτοκρατορίας, μετά το 1571. Αποδιδόμενες κυρίως στη σταθερή - έκτοτε - κυριαρχία του θαλάσσιου χώρου από τους Βενετούς, αναθερμαίνονται τις παραδοσιακές σχέσεις εμπορίου που διατηρούσαν οι οθωμανικές περιοχές του Ιονίου, Κορινθιακού και Αδριατικής με τη Βενετία, μέσω της Ζακύνθου και της Κέρκυρας. Μια σταδιακή αναβάθμιση των επαφών, που καλύπτει το διάστημα 1571-1600 και διερευνάται ικανοποιητικά στις σύγχρονες αρχειακές πηγές, μπορεί να χαρακτηριστεί ως στάδιο προετοιμασίας της γενικότερης εμπορικής και ναυτιλιακής ανάπτυξης που ακολούθησε στην περιοχή.

Ως κύριους παράγοντες που συνέβαλαν στη διεύρυνση της εμπορικής επικοινωνίας αυτή την περίοδο, πρέπει να αναγνωρίσουμε τα μέτρα για τη δίωξη της πειρατείας στην Αδριατική και το Ιόνιο, την ανανέωση (το 1578 και 1588) των εμπορικών προνομίων του 1514 και 1542 και την κατασκευή των πρώτων λοιμοκαθαρητηρίων στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο, που αποφασίστηκε το 1588. Κατ' εξοχήν απόδειξη του αναβαθμιζόμενου τότε διαμετακομιστικού εμπορίου και της διόγκωσης των οθωμανικών συναλλαγών αποτελεί η ίδρυση και λειτουργία ενός πλέγματος οθωμανικών εμπορικών προξενείων στα δύο Ιόνια νησιά⁴⁰. Ορισμένα προβλήματα που δημιουργεί η δράση των δυτικών καταδρομέων και πειρατών, μεταξύ 1595-1620, στην οθωμανική ναυσιπλοΐα, εξετάζονται στη συνέχεια της μελέτης μας.

1620-1645, το κύριο στάδιο της «ανάπτυξης του 17ου αιώνα».

Ως προς τον κύριο όγκο της, η ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας επικεντρώνεται στην περίοδο 1620-1645 και είναι καθολική - παρατηρείται δηλαδή ταυτόχρονα σε διάσπαρτα εμπορικά και ναυτιλιακά κέντρα των ελληνικών χωρών της αυτοκρατορίας- από την Αιυλάνα ως την Κωνσταντινούπολη, την Προποντίδα και τη Σμύρνη, και από τη Λευκάδα και τα νησιά του Αιγαίου ως την Κύπρο⁴¹.

Την πυκνότητα και τον όγκο των συναλλαγών, τους τόπους προέλευσης των Ελλήνων εμπόρων και ναυτικών, τους τύπους και τη χωρητικότητα των πλοίων που χρησιμοποιούσαν στα ταξίδια τους προς τη Βενετία, δεν είχαμε τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε - παρά μόνο δειγματοληπτικά - με το συμβατικό τρόπο της συγκριτικής μελέτης των ποσοτικών στοιχείων των πηγών. Αντίθετα, καταλήξαμε σε βάσιμα συμπεράσματα για τα ίδια θέματα, όπως και για άλλα, σχετικά με τη διάρθρωση και εξέλιξη του ελληνικού ναυτικού εμπορίου στις σχέσεις του με το βενετικό κράτος, μελετώντας συστηματικά ένα βασικό θεσμό που λειτουργήσε για την εξυπηρέτησή του, το θεσμό του εμπορικού προξένου, γύρω από τον οποίο έχουμε συγκεντρώσει ένα εκτεταμένο και ολοκληρωμένο σύνολο ανέκδοτου αρχειακού υλικού.

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΠΡΟΞΕΝΟΥ
Η πλαίσισή των οικονομικών δραστηριοτήτων:
Οι θεσμοί.

Ο θεσμός του εμπορικού αντιπροσώπου. Ο θεσμός του εμπορικού προξένου.

Στα πλαίσια της εμπορικής διαδικασίας εντάσσεται και η λειτουργία δύο θεσμών που υπηρέτησαν τα συμφέροντα της εμπορικής πλευράς. Πρόκειται για το γνωστό θεσμό του εμπορικού αντιπροσώπου και για τον άγνωστο, στο σύνολό του, θεσμό του εμπορικού προξένου. Ο πρώτος υπηρέτησε το ελληνικό εμπόριο σε ιδιωτικό επίπεδο και ο δεύτερος σε συλλογικό. Οι εμπορικοί αντιπρόσωποι, όπως και οι άλλοι συναφείς παράγοντες (ανταποκριτές, εντολοδόχοι, πληρεξούσιοι, πράκτορες) πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους σε όλους τους κλάδους του εμπορίου (χερσαίο, θαλάσσιο, τοπικό, εσωτερικό, εξωτερικό) εκπροσωπώντας τα συμφέροντα των εμπόρων, βάσει διαπροσωπικών ή στενότερων επαγγελματικών σχέσεων⁴².

Αντίθετα, οι εμπορικοί πρόξενοι κάλυπταν μόνο ανάγκες του εξωτερικού εμπορίου και, ιδιαίτερα, του ναυτικού, και εκπροσωπούσαν επίσημα - αποκλειστικά και μόνο - μαζικούς φορείς του, όπως εμπορικές κοινότητες (μία ή περισσότερες, μέχρι και «όλες τις ελληνικές εμπορικές κοινότητες (nazioni) που υπόκεινταν στο σουλτάνο») ευρύτερες συσσωματώσεις εμπόρων και караβοκύρηδων, διαφορετικής τοπικής προέλευσης (προξενείο Κρήτης 1629 κ.ε.) ως και το σύνολο των Ελλήνων εμπόρων της οθωμανικής αυτοκρατορίας (προξενείο Ζακύνθου από το 1671 κ.ε.). Ακριβώς αυτή η ιδιότητα του προξενικού θεσμού - να συνδέεται η παρουσία του με την εμφάνιση και τη δράση συμπαγών εμπορικών και ναυτιλιακών κυκλωμάτων στο χώρο του εξωτερικού εμπορίου - μας επιτρέπει να εντοπίσουμε και ορισμένες, άγνωστες μέχρι τώρα, περιόδους ιδιαίτερης ακμής της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, όπως η συγκεκριμένη του 17ου αιώνα⁴³.

Και οι δύο θεσμοί απηχούν τη φυσιολογική ανάγκη που αισθάνονταν οι έμποροι, να αναθέτουν τη διεύθυνση και φροντίδα των υποθέσεών τους, τη διεκπεραίωση των συναλλαγών και τη διεκδίκηση των εμπορικών τους συμφερόντων, σε μια ξένη χώρα, σε πρόσωπα της εμπιστοσύνης τους, κατά προτίμηση ικανούς εμπόρους και επιχειρηματίες, με γνώση της αγοράς και των συστημάτων της αγοράς (πιστωτικό, τραπεζικό κλπ), με κεφάλαια για να τους δανειοδοτούν ή να αγοράζουν χονδρικά τα φορτία τους και χρήσιμες επαφές και συνεργασίες στο χώρο της ντόπιας βιομηχανίας και βιοτεχνίας, που απορροφούσε τα ελληνικά προϊόντα. Τις προϋποθέσεις αυτές συγκέντρωναν, κατά κανόνα, οι πρόξενοι και οι μεγάλοι εμπορικοί αντιπρόσωποι. Και οι δύο κατηγορίες επιτελούσαν συ-

ναφές έργο, η πρώτη στον τομέα των κατευθυνόμενων και η δεύτερη σε εκείνων των ελεύθερων συναλλαγών.

Τα πλεονεκτήματα της προξενικής εκπροσώπησης εκμεταλλεύθηκε το ελληνικό ναυτικό εμπόριο, προκειμένου να διοχετευθεί με ασφάλεια στις δυτικές αγορές. Τα προξενεία που ιδρύονταν με πρωτοβουλία των Ελλήνων εμπόρων στα εμπορικά και βιομηχανικά λιμάνια της Ιταλίας και ιδίως της Βενετίας, αντιστοιχούν, κατά κανόνα, σε φάσεις δυναμικής ανάπτυξης της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, που προσδιορίζονται από την εμφάνιση νέων εμπορικών και ναυτιλιακών κυκλωμάτων στο στίβο του εξωτερικού οθωμανικού εμπορίου· παράλληλα, εκφράζουν τις εμπορικές και πλουτολογικές βλέψεις των δυτικών κυβερνήσεων, που ευνοούν τη λειτουργία τους είτε και πρωτοστατούν στην εγκατάστασή τους.

Τα πλεονεκτήματα της ιδιωτικής εκπροσώπησης (αποκλειστικό ενδιαφέρον, συμφερότεροι όροι διακίνησης και διάθεσης των εμπορευμάτων, δανειοδοτήσεις, επενδύσεις, ταχύτερη εξυπηρέτηση) επιδίωκαν, κατά κανόνα, οι εμπορευόμενοι, όταν εξοικειώνονταν από τα ταξίδια τους με τις συνήθειες της δυτικής αγοράς και δημιουργούσαν γνωριμίες με το ντόπιο εμπορικό και παροικιακό στοιχείο, το οποίο προσφερόταν σε ποικίλης μορφής συνεργασίες (διαμεσολαβητή, επενδυτή, χονδρεμπόρου κλπ.). Στη βενετική πρωτεύουσα εμποδιζόταν, κατά διαστήματα, η ιδιωτική εκπροσώπηση των Ελλήνων εμποροκαπετάνιων και των εμπόρων που χρησιμοποιούσαν τα οθωμανικά καράβια για τη μεταφορά των εμπορευμάτων τους, ενώ ήταν απολύτως ελεύθερη η λειτουργία αυτού του θεσμού για όλους τους άλλους Έλληνες εμπόρους - εξαγωγείς της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η λειτουργία του θεσμού του εμπορικού αντιπροσώπου, στην περίπτωση του κατευθυνόμενου προς τη Βενετία ηπειρωτικού εμπορίου, το οποίο, λόγω του μεγέθους και της σημασίας του, κατόρθωσε να διατηρεί, προνομιακά, τους δικούς του ιδιωτικούς ανταποκριτές στην Κέρκυρα και, ενίοτε, να καθορίζει την έκβαση της εκλογής του Βενετού προξένου στο Δυρράχιο.

Παράλληλη λειτουργία και αντιπαραθέσεις των δύο θεσμών.

Υπό ορισμένες προϋποθέσεις, οι δύο θεσμοί λειτουργούσαν παράλληλα. Η υπαγωγή, δηλαδή, των εμπορευόμενων στη δικαιοδοσία του προξενείου ήταν προαιρετική και, κατά συνέπεια, η χρησιμοποίηση ιδιωτικών αντιπροσώπων ελεύθερη⁴⁴. Άλλοτε πάλι, η λειτουργία του προξενικού θεσμού παρακώλυε ή και αναιρούσε εκείνη του εμπορικού αντιπροσώπου⁴⁵. Σ' αυτή την περίπτωση, όλοι οι εμπορευόμενοι που προέρχονταν από τις οθωμανικές περιοχές στις οποίες εκτεινόταν η δικαιοδοσία του προξενείου, όφειλαν να κατευθύνουν το εμπόριό τους προς

τη Βενετία μέσω του προξένου. Το ίδιο ίσχυε και αντίστροφα, για τις αποστολές των βενετικών προϊόντων προς την οθωμανική επικράτεια. Εξυπακούεται ότι οι έμποροι που δεν υπάγονταν στο προξενείο χρησιμοποιούσαν ελεύθερα τους ανταποκριτές της αρεσκείας τους.

Σε μεταγενέστερους χρόνους, θα αναπτυχθούν σημαντικές αντιπαράθεσεις των δύο θεσμών, οι οποίοι θα εκπροσωπούν πλέον τις δύο αντίρροπες τάσεις που αναδεικνύονται σε όλες σχεδόν τις μεταβατικές περιόδους ανάπτυξης του οθωμανικού εμπορίου, ιδίως μεταξύ 1669-1720, οριοθετώντας με τις συγκρούσεις τους χαρακτηριστικές καμπές της λειτουργίας του: την τάση του ίδιου του εμπορίου να αναπτυχθεί αυτοδύναμα, αποτινάζοντας τις πιέσεις του βενετικού μονοπωλίου και ανακτώντας τον έλεγχο της λειτουργίας του με τη βενετική αγορά και εκείνη που απηχεί τις απαιτήσεις της βενετικής εμπορικής πολιτικής, να διατηρείται καθηλωμένο στη σφαίρα επιρροής του βενετικού εμπορίου και υποταγμένο στους μηχανισμούς ελέγχου που επινοεί η βενετική ηγεσία⁴⁶.

Το κύρος του προξενικού αξιώματος.

Έναντι των ιδιωτικών αντιπροσώπων ο πρόξενος διέθετε το προβάδισμα του αξιώματος και του κύρους - ουσιαστικού και τυπικού - που απέρρεε από αυτό. Οι Έλληνες έμποροι απέβλεπαν ακριβώς στο κύρος του προξενικού αξιώματος, δηλαδή στα προνόμια που παρέλκυε ο τίτλος, όταν επιζητούσαν την προξενική εκπροσώπηση. Αυτός ήταν και ένας από τους κύριους λόγους για τους οποίους συνήθιζαν να εκλέγουν, ως προξένους τους, πρόσωπα επώνυμα και ισχυρά που είχαν στενούς δεσμούς με τη βενετική εξουσία, ώστε να εγγυώνται την αποτελεσματική προστασία των συμφερόντων τους (σε περιπτώσεις προσφυγών στη δικαιοσύνη ή στη Δικαιοσύνη) και την ευνοϊκή μεταχείριση του εμπορίου τους (δυσκολύνσεις, ελαφρύνσεις, χαριστικές ρυθμίσεις, προστασία των μεταφορών, κτιριακές εγκαταστάσεις και άλλα σχετικά). Στα Επτάνησα, όπου ο προξενικός θεσμός λειτούργησε επί δύομισι αιώνες, οι εμπορικές κοινότητες του γειτονικού οθωμανικού χώρου που συναλλάσσονταν με τη Βενετία, εξέλεγαν - κατά κανόνα - ως προξένους τους, γνωστούς φεουδάρχες και «ευγενείς» των νησιών, μέλη του Μεγάλου Συμβουλίου και συνεργάτες των Βενετών, με χρήσιμες διασυνδέσεις στην τοπική διοίκηση⁴⁷.

Η διαβάθμιση που κατείχε η προξενική θέση στα αξιώματα της εποχής αποτελούσε ισχυρό κίνητρο και για τους υποψηφίους, που συναγωνίζονταν να την καταλάβουν αποβλέποντας στο οικονομικό, το εμπορικό αλλά και στο κοινωνικό κέρδος. Η κατοχή του τίτλου και μόνο, ανεξάρτητα από την οικονομική σημασία του προξενείου, καταξίωνε κοινωνικά το φέροντα, θεράπευε την οικογενειακή του περιωπή και ικανοποιούσε τη μα-

ταιοδοξία του. Στα Επτάνησα, ιδιαίτερα, όπου, λόγω της σημασίας τους ως διαμετακομιστικών σταθμών, εγκαθίσταντο τα περισσότερα εμπορικά προξενεία, παρακολουθείται στενά το φαινόμενο να καταλαμβάνονται οι θέσεις των προξένων - ακόμη και οι πιο άσημες - από το ντόπιο αρχοντολόγι που μονοπωλούσε όλα τα αξιώματα. Το φαινόμενο αυτό αμβλύνεται στην Κέρκυρα, όπου το ισχυρό ηπειρωτικό εμπόριο ήταν σε θέση να επιβάλει την ελεύθερη λειτουργία των ιδιωτικών ανταποκρίσεων (τις οποίες ανέθετε σε Κερκυραίους εμπόρους και επιχειρηματίες είτε σε Ηπειρώτες, εγκατεστημένους μόνιμα στο νησί) δημιουργώντας ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξη του ντόπιου αστικού στοιχείου. Προς τα τέλη του 17ου και τις αρχές του 18ου αι., ανερχόμενοι αστοί - ανάμεσά τους και Κρητικοί - διεκδικούν με επιτυχία ορισμένα από τα εμπορικά προξενεία της Δύσης που εδρεύουν στο νησί, καθώς και εκείνο των Ελλήνων εμπόρων, υπηκόων της Πύλης⁴⁸.

Η βενετική στάση έναντι του θεσμού.

Η βενετική πλευρά, που απέδιδε ιδιαίτερη σημασία στον προσεταιρισμό του ελληνικού εμπορίου, ευνόησε εξαρχής τη λειτουργία του προξενικού θεσμού, μέσω της οποίας εξυπηρετούσε συγκεκριμένους στόχους:

α) Εδραίωνε το αναγκαίο κλίμα εμπιστοσύνης που προέτρεπε σε μεγαλύτερη προσέλευση τον εμπορικό και ναυτιλιακό κόσμο, ικανοποιώντας τις απαιτήσεις του για επίσημη προστασία

β) Διασφάλιζε την ομαλή και ελεγχόμενη λειτουργία των συναλλαγών που κατευθύνονταν μέσω του προξενείου

γ) Εξασφάλιζε την πληρωμή των δασμών με την ευθύνη του προξένου και

δ) Αποθάρρυνε το λαθρεμπόριο με τη συνεργασία του.

Στη λειτουργία του προξενικού θεσμού θα αρχίσουν να παρεμβαίνουν οι Βενετοί σε περιόδους οικονομικής ύφεσης - ιδίως για δημοσιονομικούς λόγους - αφαιρώντας από την εμπορική πλευρά την πρωτοβουλία της εγκατάστασης και της ονομασίας των προξένων. Τα προξενεία που προέκυπταν από αυτές τις παρεμβάσεις, όταν δεν ανταποκρίνονταν σε πραγματικές ανάγκες του οθωμανικού εμπορίου, λειτούργησαν ως παράγοντες καταναγκασμού αντί εξυπηρέτησης των Οθωμανών εμπόρων και προκάλεσαν ανάλογες αντιδράσεις.

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΞΕΝΟΥ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΜΠΟΡΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ειδικότερες παρατηρήσεις.

Τα ενδιαφέροντα αυτής της μελέτης, γύρω από την ύπαρξη και τη λειτουργία του προξενικού θεσμού, είναι σαφώς περιορισμένα. Με εξαίρεση την παρουσίαση του προξενείου της Κρήτης, όπου, ενδεχομένως, είναι επιβεβλημένη μία λεπτομερέστερη διαπραγμάτευση ορισμένων σχετικών θεμάτων, κατά την παρούσα φάση, θα ήταν ίσως αρκετό να κατονομάσουμε τα εμπορικά προξενεία που ιδρύθηκαν ή επέκτειναν τη δικαιοδοσία τους κατά το πρώτο ήμισυ του 17ου αι., για να καταδείξουμε την αυξημένη κινητικότητα του ελληνικού ναυτικού εμπορίου το ίδιο διάστημα. Όμως η νεότερη ελληνική ιστοριογραφία δεν είναι ενημερωμένη γύρω από αυτό το θεσμό και, όπου αναφέρεται σποραδικά σε αυτόν, τον συγχέει με το θεσμό του εμπορικού αντιπροσώπου⁴⁹.

Ορισμένες αναφορές στο θεσμό του εμπορικού προξένου έχουν γίνει σε προηγούμενη εργασία μας⁵⁰, αλλά η συστηματική παρουσίαση παραμένει αδημοσίευτη⁵¹. Γι' αυτό κρίναμε σκόπιμο, να εντάξουμε στο σώμα αυτής της μελέτης την παραπάνω γενική εισαγωγή, στην οποία, εκτός των άλλων, επισημαίνονται τα βασικά χαρακτηριστικά που αντιδιαστέλλουν την ιδιωτική από την προξενική εκπροσώπηση και εντοπίζονται τα κύρια σημεία σύγκλισης ή απόκλισης των δύο θεσμών. Αυτή την πρώτη αδρή εικόνα θα προσπαθήσουμε να συμπληρώσουμε στη συνέχεια, εξετάζοντας με συντομία τα κυριότερα θέματα που σχετίζονται με τον προξενικό θεσμό και εντάσσονται στα ενδιαφέροντα της παρούσας μελέτης.

Η γένεση του θεσμού στα Επτάνησα. Σύντομο χρονικό.

Η εμφάνιση του θεσμού του εμπορικού προξένου των Ελλήνων υπηκόων της Πύλης στο βενετικό κράτος ανάγεται, κατά τις μαρτυρίες των αρχειακών πηγών, στο τρίτο τέταρτο του 16ου αι. και τοποθετείται στα δύο πιο σημαντικά κέντρα διαμετακόμισης του κατευθυνόμενου προς τη Βενετία ελληνικού εμπορίου, την Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο. Παλαιότερο είναι το κερκυραϊκό προξενείο, το οποίο πιθανόν ιδρύθηκε αμέσως μετά το 1571, εκπροσωπώντας τις κοινότητες της Λευκάδας, Αιτωλικού, Πάτρας και Ναυπάκτου, καθώς και όλα τα «πανωμερίτικα» πλοία. Κατά το παράδειγμά του, ιδρύθηκε το 1573 το προξενείο της Ζακύνθου, με διάταγμα του Βενετού αρχιστράτηγου Giacomo Foscarini και δικαιοδοσία εκτεινόμενη στις ίδιες εμπορικές κοινότητες και στα ίδια (πανωμερίτικα) εμπορικά πλοία.

Τα προξενεία αυτά εξελίσσονται με τον καιρό στα δύο <επίσημα> προξενεία των Ελλήνων εμπόρων της οθωμανικής αυτοκρατορίας στα μεγάλα διαμετακομιστικά κέντρα του Ιονίου. Ορισμένα μικρότερα προξενεία που λειτουργούσαν παράλληλα είτε απορροφώνται βαθμιαία από εκείνα (Ζάκυνθος) είτε επιβιώνουν (Κέρκυρα) και οφείλουν την επιβίωσή τους σε συγκεκριμένους παράγοντες που επηρεάζουν αρνητικά την εξέλιξη του <επίσημου> προξενείου⁵².

Κατά τις ενδείξεις ορισμένων πηγών, η γένεση του προξενικού θεσμού στην Κέρκυρα προσδιορίζεται από την ύπαρξη ενός τέτοιου, αρχαιότερου, εμπορικού προξενείου, το οποίο λειτουργήσε για άγνωστο χρονικό διάστημα - πριν από το 1571 - εκπροσωπώντας αποκλειστικά την κοινότητα της Λευκάδας. Την ύπαρξή του βεβαιώνουν το 1598 «οι κάτοικοι του νησιού» στο υπόμνημα που απευθύνουν προς το δόγη και τη Γερουσία, ζητώντας την άδεια να το επανασυστήσουν, αποσχιζόμενοι από το προξενείο των τεσσάρων κοινοτήτων⁵³. Η άδεια τους παραχωρείται τελικά το 1601 και ο πρόξενος εκλέγεται με συμβολαιογραφική πράξη που συντάσσεται στη Ζάκυνθο, στις 21 Αυγούστου του ίδιου χρόνου, από δεκαεπτά Αγιομαυρίτες «που ενεργούσαν και εξ ονόματος των άλλων ανδρών της Λευκάδας»⁵⁴.

Τα προξενεία των εμπορικών πόλεων της Πελοποννήσου στη Ζάκυνθο.

Στη Ζάκυνθο, παράλληλα με το μεγάλο εμπορικό προξενείο, λειτουργούσαν - τουλάχιστον από τις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αι. - και τα προξενεία που εξυπηρετούσαν αποκλειστικά το εμπόριο της Πελοποννήσου με τη Βενετία - κυρίως το εμπόριο μεταξίου - που διεκινείτο από το κανάλι της Ζακύνθου. Το εμπόριο αυτό είναι χερσαίο· διαχωρίζεται, δηλαδή, από εκείνο των βόρειων ακτών της Πελοποννήσου, που διακινούσαν προς τη Ζάκυνθο και την Κέρκυρα - με τελικό προορισμό τη Βενετία - τα οθωμανικά πλοία από τα λιμάνια του Κορινθιακού και του Πατραϊκού, κατά το 16ο αιώνα και, φυσικά αργότερα, το οποίο ήταν ναυτικό εμπόριο και, όπως αναφέρθηκε, υπαγόταν στη δικαιοδοσία των δύο αντίστοιχων και ομώνυμων προξενείων.

Ακολουθώντας τους πιο σίγουρους χερσαίους δρόμους, τα μοραίτικα εμπορεύματα κατέληγαν στην πλησιέστερη προς το νησί ακτή και μεταφέρονταν σε αυτό με τις φρεγάτες που διέσχιζαν «καθημερινά» το κανάλι. Με τον ίδιο τρόπο έφταναν στη χερσόνησο τα κατεργασμένα βενετικά προϊόντα. Τα προξενεία που διηύθυναν και διεκπεραίωναν τη συνολική διαδικασία διαμετακόμισης κατά τον άξονα, Πελοπόννησος - Ζάκυνθος - Βενετία⁵⁵ - Ζάκυνθος - Πελοπόννησος, ήταν πέντε: τρία ελληνικά και δύο βραβικά. Στα έγγραφα της εποχής (τέλη 16ου, αρχές

17ου αι.) οι Έλληνες και Εβραίοι πρόξενοι εμφανίζονται να ενεργούν από κοινού για την προώθηση των συλλογικών αιτημάτων του εμπορικού κόμου της χερσονήσου⁵⁶.

Από τους τίτλους που έφεραν οι εμπορικοί πρόξενοι της Πελοποννήσου, μαθαίνουμε ποια ήταν τα εμπορικά κέντρα από τα οποία ξεκινούσαν για το σύνθετο ταξίδι τους προς τη Βενετία τα μοραϊτικά προϊόντα. Ο Θωδωρής Θωμόπουλος υπογράφει στο υπόμνημα του 1606 (πρωτότυπο) ως «κόνσολος μορέως». Στη διευρυμένη δικαιοδοσία αυτού του τίτλου - αντίστοιχου με του γενικού προξένου⁵⁷ - μπορούμε να θεωρήσουμε, βάσιμα, ότι ανήκαν - καταρχήν - οι περιοχές του Μυστρά και της Καλαμάτας, που δεν αναφέρονται σε κανέναν από τους άλλους σαφείς τίτλους των μοραϊτικών προξενείων. Άλλωστε και οι δύο οικογένειες Θωμοπούλου, που ζούσαν στη Ζάκυνθο, προέρχονταν από τη Μεσσηνία· η μία από την Καλαμάτα, εμφανίζεται το 1585 στο νησί και η άλλη (αναφέρεται από τον Φραντζή), από αρχαία κωμόπολη της Μεσσηνίας, απαντάται το 1513⁵⁸. Επιπροσθέτως, θα ήταν παράλογο να μην κατευθύνεται από τον πρώτο κατά την τάξη πρόξενο το εμπόριο μετάξης, που ήταν το πιο σημαντικό.

«Consolle dela nacion di Napoli di Romania» υπογράφεται ο Τζουάννες Μπαλσάμους και «κόνσολος Ναυπλίου και Μονοβασίας και Ντροπολίτζας» ο Τζουάννης Δοξαράς. Η ύπαρξη δύο προξένων Ναυπλίου υποδηλώνει, μάλλον, δύο ξεχωριστά εμπορικά σώματα που συναλλάσσονταν με τη Βενετία, από το δρόμο του καναλιού. Ο τίτλος του Μπαλσάμου, «πρόξενος του έθνους του Ναυπλίου», φαίνεται πιθανότερο να ανήκει στον επίσημο πρόξενο της εμπορικής και ναυτιλιακής πόλης⁵⁹.

Η Τριπολιτσά.

Την ένδειξη ότι η Τριπολιτσά διατηρούσε εδραιωμένες σχέσεις εμπορίας με τη Βενετία περί τα τέλη του 16ου αι., δεν είχαμε μέχρι τώρα από άλλη πηγή. Άλλωστε, ειδήσεις για την εμπορική λειτουργία της αρκαδικής πόλης δεν υπάρχουν και για μεταγενέστερες περιόδους της πρώτης Τουρκοκρατίας⁶⁰. Αν ερμηνεύουμε σωστά, όπως πιστεύουμε, τις πληροφορίες του υπομνήματος του 1606 και τις ενδείξεις των παλαιότερων (1598 κ. ε.) εγγράφων της ίδιας ενότητας, η Τριπολιτσά εμφανίζεται ως εμπορικό κέντρο με ανεπτυγμένη λειτουργία εκτός των ορίων της χερσονήσου, από τα τέλη του 16ου αι., τουλάχιστον. Μέσα στην ίδια την Πελοπόννησο, συνεπώς, η αντίστοιχη λειτουργία της είναι προφανώς αρχαιότερη, αν και άγνωστο πόσο⁶¹. Άγνωστη είναι και η εμφάνιση των πρώτων ενεργητικών επαφών της με το Ναύπλιο και τη Μονεμβασία, ο αρχικός τους χαρακτήρας (ανταλλαγές τοπικού χαρακτήρα;) και η πορεία της εξέλιξής τους (εξαγωγές αρκαδικών προϊόντων στα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας με τα καράβια τους;) ζητήματα που δεν βρί-

σκουν απάντηση στα έγγρατά μας⁶².

Μπορούμε να υπολογίζουμε με βεβαιότητα σε στενότερες συναλλαγές και συνεργασίες μεταξύ των εμπορών των τριών πόλεων, τα τελευταία χρόνια, πριν από την ονομασία του πρώτου «κόνσολου Ναυπλίου και Μονοβασίας και Ντροπολίτζας» στη Ζάκυνθο⁶³. Πότε όμως ιδρύεται αυτό το προξενείο; Ακόμη δεν ξέρουμε⁶⁴. Το μόνο που ξέρουμε, είναι ότι λειτουργεί - και μάλιστα πολύ ενεργητικά - στο μεταίχμιο του 16ου αιώνα και ότι η λειτουργία του σημαίνει, σίγουρα, ένα πράγμα: εξαγωγές αρκαδικών προϊόντων στη Βενετία και εισαγωγές βενετικών κατεργασμένων προϊόντων στην αρκαδική πόλη.

Η τύχη των μοραϊτικών προξενείων.

Μέχρι το μέσον του 17ου αι., τα εμπορικά προξενεία της Πελοποννήσου φαίνεται να απορροφώνται από το μεγάλο προξενείο των τεσσάρων κοινοτήτων (Πάτρας, Ναυπάκτου, Αιτωλικού, Λευκάδας) και πανωμερίτικων πλοίων, ενώ τα δύο εβραϊκά συγχωνεύονται πιθανότατα σε ένα. Δυστυχώς, δεν είμαστε ακόμη σε θέση να πούμε πώς πραγματοποιήθηκε αυτή η μεταβολή και αν περιελάμβανε όλα τα κοινοτικά εμπορικά προξενεία (Ναυπλίου, Μονεμβασίας κλπ.) ή μόνο το <γενικό> προξενείο «Μορέως» του Θωδωρή Θωμόπουλου. Από δύο έγγραφα του 1612 μπορεί ενδεχομένως να συναχθεί το συμπέρασμα ότι τότε δεν λειτουργούσε αυτό το προξενείο, δίνοντας αφορμή στο νεοεκλεγέντα Βενετό πρόξενο Πελοποννήσου να απαιτεί προξενικά δικαιώματα και από τους Μοραίτες εμπόρους, Έλληνες και Εβραίους⁶⁵. Αξίζει να σημειωθεί ότι από το συνολικό αριθμό των Ελλήνων εμπορών της χερσονήσου που χρησιμοποιούσαν το δρόμο του καναλιού της Ζακύνθου, για τις συναλλαγές τους με τη Βενετία το 1636, γνωρίζουμε ίσως τους περισσότερους (σαράντα οκτώ άτομα)⁶⁶.

Η Αθήνα.

Μέχρι σήμερα δεν ξέραμε ότι τους στεριανούς δρόμους της Πελοποννήσου ακολουθούσαν και οι έμποροι της Αθήνας, εξάγοντας μέσω Ζακύνθου τα αττικά προϊόντα στη Βενετία και εισάγοντας, κατ' αντιστροφή τροχιά, τα βενετικά κατεργασμένα προϊόντα στην πόλη τους. Σύμφωνα με τις ενδείξεις των πηγών μας, μπορούμε να υπολογίζουμε στην ύπαρξη τέτοιων μεταφορών, τουλάχιστον για το διάστημα μεταξύ 1580-1620.

Ός το 1540, οι αθηναϊκές εξαγωγές πρέπει - δυνητικά - να κατευθύνονταν στο Ναύπλιο. Το 1552 ιδρύεται το βενετικό προξενείο «Μορέως» με δικαιοδοσία που περιελάμβανε την Αθήνα και την Εύβοια, εγκαινιάζοντας τις νέες εμπορικές σχέσεις της Βενετίας με τις οθωμανικές περιοχές⁶⁷. Οι Αθηναίοι έμποροι έχουν την ευχέρεια να χρησιμοποιούν το Βενετό μεταφορέα για την εξυπηρέτηση του εξωτερικού τους εμπορίου

με τη Βενετία. Παράλληλα, διευρύνουν τον κύκλο εργασιών τους, συμμετέχοντας στη διαδικασία λειτουργίας του βενετικού εμπορίου είτε ως μεσολαβητές είτε ως προμηθευτές των αττικών προϊόντων και διαθέτες των βενετικών στην αθηναϊκή αγορά. Η Αθήνα αναφέρεται ότι αναπτύσσει «αρκετή εμπορική κίνηση» αυτή την περίοδο, στην οποία μάλιστα αποδίδεται και η αύξηση του πληθυσμού της, από 12.633 κατοίκους μεταξύ 1520-1530, σε 17.616 μεταξύ 1571-1580⁶⁸.

Πόσο όμως λειτούργησε αυτό το προξενείο; Θεωρητικά μέχρι τον πόλεμο της Κύπρου. Κατά το διάστημα που ακολούθηε τη ναυμαχία της Ναυπάκτου και την απώλεια της Κύπρου, δεν παρατηρείται (από τις μέχρι στιγμής ενδείξεις) άλλη εκλογή Βενετού προξένου «Μορέως», ως το 1605, οπότε, όπως είδαμε, εκλέγεται ο Giovanni Dominico Biffi, με δικαιοδοσία που περιελάμβανε, εκτός από την Πελοπόννησο, τη Ναύπακτο και «γειτονικούς τόπους». Η Αθήνα δεν αναφέρεται πια στον τίτλο αυτού του προξενείου και αυτό δεν μπορεί, κατά τη γνώμη μας, να σημαίνει την τυχόν υπαγωγή της σε ιδιαίτερο προξενείο, του οποίου η σύσταση απλώς αγνοείται, γιατί δεν θα δικαιολογούνταν η προτίμηση των Αθηναίων εμπόρων στο σύνθετο μοραϊτικό δρομολόγιο, αν υπήρχε τακτική θαλάσσια επικοινωνία με τη Βενετία.

Αν τα βενετικά καράβια δεν πιάνουν τότε ή πιάνουν σπάνια στη μικρή σκάλα της Αθήνας, τα καράβια της Αίγινας που εκτελούν τις μεταφορές των Αθηναίων το 17ο αι., δεν έχουν ναυπηγηθεί ακόμη. Το νησί παρουσιάζεται «με αρκετά μεγάλο αριθμό κατοίκων» το 1579 από τους περιηγητές. Ναυτιλιακή ή άλλη δραστηριότητα δεν αναφέρεται στα κείμενα. Ίσως επιτρέπεται να υποθέσουμε ότι η πρώτη - μετά την καταστροφή του 1537 - ανάπτυξη της αιγινητικής ναυτιλίας αρχίζει προς τα τέλη του αιώνα, με τη ναυπήγηση μικρών ή μέτριων μονάδων που θα χρησιμοποιούνταν στις τοπικές μεταφορές και θα ταξίδευαν στις κλειστές οθωμανικές θάλασσες. Δεν θεωρούμε πιθανά τα ταξίδια των αιγινητικών πλοίων προς τη Ζάκυνθο, μεταξύ 1580-1620, έστω και αν διέθεταν την αναγκαία χρηρητικότητα. «Οι πονεντίνικες φελούκες και οι κουρσάροι» που δρούσαν τότε εντατικά στο Ιόνιο, παρενοχλούσαν σοβαρά τη ναυσιπλοΐα, ακόμη και στο κανάλι. Ανάλογη δράση ανέπτυσαν στην περιοχή και οι μουσουλμάνοι πειρατές: άλλωστε, ούτε ο περίπλους της Πελοποννήσου ήταν ασφαλής για την οθωμανική σημαία μεταξύ 1595-1620, ένεκα των περιοδικών αλλά σφοδρών προσβολών των ακτών της χερσονήσου και των νησιών του Αιγαίου από τους Ισπανούς, τους Μαλτέζους και τους Φλωρεντινούς⁶⁹.

Η απουσία λοιπόν της απευθείας επικοινωνίας με τη Βενετία ή τη Ζάκυνθο και οι κίνδυνοι των πειρατικών επιθέσεων ανάγκασαν τους Αθηναίους εμπόρους να υιοθετήσουν τις διά ξηράς μεταφορές, προκειμένου να διατηρήσουν τις σχέσεις τους με τη βενετική αγορά, στην

οποία διέθεταν, κατ' αποκλειστικότητα και με προνομιακούς όρους, τα βαλανίδια και τα πρινοκούκκια της Αττικής. Στις πηγές μας δεν διαπιστώνεται το σημείο εισόδου των αττικών προϊόντων στην Πελοπόννησο, ούτε η διαδρομή που ακολουθούσαν τα караβάνια μέχρι την πλησιέστερη στη Ζάκυνθο δυτική της ακτή. Δεν φαίνεται, δηλαδή, αν ξεκινούσε από την Αθήνα η χερσαία μεταφορά των εμπορευμάτων ή από το Ναύπλιο, όπου ενδεχομένως μεταφέρονταν με αιγινήτικα πλοία, για να ενταχθούν στο - διογκούμενο καθ' οδόν; - μοραϊτικό караβάνι που είχε τον ίδιο προορισμό, ακολουθώντας τους δύσβατους αλλά και σίγουρους ορεινούς δρόμους της χερσονήσου. Ο πιο εύκολος πεδινός δρόμος των βόρειων ακτών, που όμως ήταν εκτεθειμένες στις πειρατικές προσβολές, μας φαίνεται ασύμφορος.

Δεν είναι βέβαιο και δεν διαπιστώνεται στα έγγραφα μας, αν οι Αθηναίοι έμποροι συνόδευαν τα εμπορεύματά τους στο ταξίδι του Μοριά ή αν τα μοραϊτικά караβάνια λειτουργούσαν αυτόνομα, ως μεταφορικά μέσα, παράλληλα με ένα σύστημα τοπικών ανταποκριτών, τοποθετημένων στους ενδιάμεσους σταθμούς. Αυτό που διαπιστώνεται με βεβαιότητα, είναι ότι τα αθηναϊκά εμπορεύματα όπως και τα μοραϊτικά προϊόντα των περιοχών Ναυπλίου, Μονεμβασίας, Μυστρά, Καλαμάτας και Τρίπολης μεταφέρονταν στη δυτική ακτή με ευθύνη των εμπόρων και φορτώνονταν (χωρίς συνοδευτικά έγγραφα) στις εξοπλισμένες φρεγάτες που διέσχιζαν καθημερινά το κανάλι. Από το 1598 και εξής τα πλοία αυτά - συνήθως δύο - ναυπηγούνται, εξοπλίζονται και συντηρούνται με έξοδα των εμπόρων και δανειοδότηση της βενετικής κυβέρνησης. Το διοικητή του στρατιωτικού αγήματος που επέβαινε σε αυτά εξέλεγαν οι ίδιοι οι έμποροι και την εκλογή του επικύρωνε με διάταγμά της η βενετική Γερουσία. Τα αθηναϊκά εμπορεύματα που έφταναν με αυτό τον τρόπο στη Ζάκυνθο παραλαμβάνονταν από τον εμπορικό πρόξενο της Αθήνας που έδρευε στο νησί και παρέμεναν στη φροντίδα και την ευθύνη του, μέχρι να φορτωθούν στα βενετικά καράβια που θα τα μετέφεραν στον τελικό προορισμό τους⁷⁰.

Ο πρόξενος «του αθηναϊκού έθνους» στη Ζάκυνθο εκπροσωπούσε επίσημα τους Αθηναίους, υπηκόους της Πύλης, και τα συμφέροντά τους στις βενετικές αρχές του τόπου (πολιτικές, δικαστικές, οικονομικές) και είχε τη συνολική ευθύνη της διαμετακόμισης των αθηναϊκών - και των ανταλλάξιμων τους βενετικών - εμπορευμάτων στο νησί (παραλαβή, παραμονή στο λοιμοκαθαρτήριο, (προκειμένου για τα οθωμανικά προϊόντα) εκτελωνισμός, αποθήκευση, αποστολή). Εκλεγόταν από τους ίδιους τους εμπόρους, κατά τη συνήθη διαδικασία, μεταξύ των ευγενών οικογενειών της Ζακύνθου και με δίπλωμα (patenta) εκδιδόμενο από τη βενετική κυβέρνηση. «Console della nacion Atenese» ήταν «από πολλά χρόνια» στη Ζάκυνθο ο Ζακύνθιος ευγενής Francesco di Heriedi, που υπογράφει

πρώτος το «υπόμνημα των προξένων» του 1606, συντασσόμενος με τους εμπορικούς προξένους της Πελοποννήσου στις ενέργειες που αναλαμβάνουν τότε, από κοινού, προς τη βενετική κυβέρνηση για την προστασία των μεταφορών στο κανάλι. Από έγγραφο του 1604 μ.ν., μαθαίνουμε ότι ο Φραγκίσκος di Heriedi κατείχε τη θέση του «από πολλά χρόνια, με απόλυτη ικανοποίηση των εμπόρων (της Αθήνας) και των Αντιπροσώπων του Δημοσίου»⁷¹.

Οι προξενικές εκλογές στο βενετικό κράτος. Επτάνησα.

Τους προξένους εξέλεγαν οι ίδιοι οι έμποροι και караβοκύρηδες των τουρκοκρατούμενων ελληνικών περιοχών, στις οποίες εκτεινόταν η δικαιοδοσία του προξενείου, ή οι εξουσιοδοτημένοι εκπρόσωποί τους, με συμβολαιογραφική πράξη που συντασσόταν είτε στα Ιόνια νησιά είτε στην ίδια τη Βενετία. Ακολουθούσε η διαδικασία της <επίσημης εκλογής> του προξένου από τον ανώτατο περιφερειακό αντιπρόσωπο της Βενετίας (αρχιστράτηγο, αρχιναύαρχο ή προβλεπτή) η έκδοση, δηλαδή, του επίσημου προξενικού διπλώματος, με τη φροντίδα και τις παραστάσεις των νόμιμων εκπροσώπων των εμπόρων. Στην τρίτη και τελευταία φάση, η εκλογή επικυρωνόταν με διάταγμα της βενετικής Γερουσίας⁷².

Οι πρόξενοι ήταν ισόβιοι (μέχρι το 1700) και αμείβονταν από τους εμπόρους, αρχικά με μισθό (16ος) και αργότερα, με τα γνωστά προξενικά δικαιώματα. Οι τελευταίοι διατηρούσαν τον έλεγχο των προξενείων τους και το δικαίωμα να καθαιρούν τους προξένους, όταν δεν τους εξυπηρετούσαν ουσιαστικά⁷³. Η εκλογική διαδικασία μεταβάλλεται από το 1700 (ως προς το προξενείο Ζακύνθου) και διενεργείται στο εξής στη Βενετία, υπό την εποπτεία των Cinque Savi alla Mercanzia (οι οποίοι συντάσσουν και τον κανονισμό λειτουργίας του προξενείου) κατά το τυπικό που ακολουθείται για τις εκλογές των Βενετών προξένων. Ο ρόλος των εμπόρων υποβιβάζεται ανάλογα⁷⁴.

Η θέση της Πύλης έναντι του θεσμού.

Η Πύλη δεν έχει καμία ανάμειξη στην υπόθεση του προξενικού θεσμού, ούτε επεμβαίνει στη λειτουργία του. Η εμφάνισή του καθορίζεται από τις ανάγκες του εμπορίου και η λειτουργία του ρυθμίζεται με απευθείας διαπραγματεύσεις ανάμεσα στο βενετικό κράτος και τους υπόδουλους Έλληνες. Οι Βενετοί ποτέ δεν ευνόησαν επεμβάσεις των Οθωμανών στις σχέσεις τους με τους Έλληνες εμπόρους και οι τελευταίοι προτιμούσαν να επιλύουν τις διαφορές τους με κατευθείαν συνεννοήσεις, διαπραγματευόμενοι την ισχυρή θέση τους στον πρωτογενή τομέα του εμπορίου, της συλλογής και διάθεσης των προϊόντων, παρά με δαπανηρές και αμφίβο-

λης έκβασης προσφυγές στη σουλτανική αυλή. Οι εντοπιζόμενες παρεμβάσεις της Πύλης προς τη βενετική διοίκηση, σε τρεις περιπτώσεις ονομασίας προξένων στα Επτάνησα, οφείλονται σε πρωτοβουλίες των εμπόρων, δεν προβάλλουν καθαυτό οθωμανικές κυβερνητικές αξιώσεις, αντιμετωπίζονται διπλωματικά από τους Βενετούς και δεν τελεσφορούν⁷⁵.

Θα ήταν όμως λάθος να αποδώσουμε την ανεκτική στάση της Πύλης στην αμοιβαία απροθυμία των Βενετών και των Ελλήνων εμπόρων να την εμπλέκουν στις εμπορικές τους δοσοληψίες. Τα βαθύτερα αίτια πρέπει να αναζητηθούν στο ίδιο το καθεστώς διακυβέρνησης των Οθωμανών, το οποίο - όντας ξένο προς την εμποροκρατία - άφηνε μεγάλα περιθώρια εμπορικής δράσης και πρωτοβουλιών στους μη μωαμεθανούς υπηκόους, και στο αποκεντρωτικό διοικητικό σύστημα που εφάρμοσε στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας η Πύλη, δημιουργώντας συνθήκες αυτοδιοίκησης και αυτοδιαχείρισης για διάφορες εθνικές και επαγγελματικές ομάδες.

Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια που προσδιορίζονται από τη λειτουργία συγκεκριμένων θεσμών - ο πιο σημαντικός είναι ο κοινοτικός - οι Έλληνες έμποροι έχουν την ευχέρεια να συνάπτουν και να αυτοδιαχειρίζονται τις ιδιαίτερες οικονομικές σχέσεις τους με τα δυτικά κράτη. Η αυτοκρατορία προστατεύει τα συμφέροντα όλων των εμπορευόμενων στις δυτικές χώρες υπηκόων της, μέσω των συνθηκών ή των συνήθων διπλωματικών επαφών με τους εκπροσώπους των δυτικών κυβερνήσεων, που εδρεύουν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά, ως μη εμποροκρατικό καθεστώς, δεν αναμειγνύεται στη διαμόρφωση της εμπορικής πολιτικής των διάφορων εθνικοεπαγγελματικών ομάδων, πολύ περισσότερο δεν επεμβαίνει σε θέματα εσωτερικής διαδικασίας των συναλλαγών. Οι Οθωμανοί υπήκοοι που εμπορεύονταν στη Δύση είχαν την ευχέρεια να ρυθμίζουν τη λειτουργία των οικονομικών τους και άλλων σχέσεων, διαπραγματευόμενοι απευθείας με τους Δυτικούς. Και ήταν φυσικό, να υιοθετούν, όπως όφειλαν άλλωστε, τα συστήματα που εκείνοι χρησιμοποιούσαν στις συναλλαγές τους (εμπορικά, τραπεζικά, ασφαλιστικά κλπ.), καθώς και τους θεσμούς που μπορούσαν να εξυπηρετήσουν αποτελεσματικά τις μονιμότερες σχέσεις τους με τα εμπορικά κέντρα της Δύσης.

Καθιερώθηκε έτσι η λειτουργία του προξενικού θεσμού και για τους Έλληνες εμπόρους, κατά το παράδειγμα του αντίστοιχου δυτικού θεσμού που λειτουργούσε στις βενετικές κτήσεις του Ιονίου (στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο) όπου, όπως είδαμε, έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα ελληνικά εμπορικά προξενεία. Το ρόλο που θα ανήκε δικαιωματικά στην Πύλη, εάν ενδιαφερόταν και ενομοιοποιείτο να εγκαθιστά προξένους στο βενετικό κράτος, έπαιζαν οι ίδιοι οι Έλληνες έμποροι, που εξέλεγαν τους προξένους της αρεσκείας τους, ως επίσημοι εκπρόσωποι

των κοινοτικών τους πόλεων (κοινοτικές αρχές, κοινοτικές ενώσεις) είτε ως αντιπρόσωποι ευρύτερων εμπορικών και ναυτιλιακών σωμάτων ποικίλης τοπικής προέλευσης στο χώρο της αυτοκρατορίας, και η βενετική κυβέρνηση που εξέδιδε το προξενικό δίπλωμα, επικύρωνε την εκλογή και παρείχε το *exequatur* στον πρόξενο⁷⁶.

Η στάση των Δυτικών έναντι της Πύλης.

Με τον ίδιο τρόπο αντιμετωπίστηκε αυτό το θέμα και από τις ηγεσίες των άλλων δυτικών κρατών, όταν συνέτρεχαν λόγοι να λειτουργούν ελληνικά εμπορικά προξενεία στα λιμάνια τους, προς τα οποία σχεδίαζαν είτε να προσελκύσουν (Κάρολος ΣΤ΄) είτε να διατηρήσουν και να επαυξήσουν (πάπας) το ενδιαφέρον του ελληνικού ναυτικού εμπορίου, αποσπώντας το από το δρόμο της Κυρίαρχης πόλης⁷⁷. Τα προξενεία αυτά ιδρύονταν από τους ίδιους τους ηγεμόνες της Δύσης⁷⁸ με τη συγκατάθεση ή ύστερα από αίτημα των Ελλήνων εμπόρων⁷⁹ αλλά όχι ύστερα από διαπραγματεύσεις με την οθωμανική κυβέρνηση. Η τελευταία δεν εδικαιούτο να εγκαθιστά προξένους στα δυτικά κράτη, βάσει των συνθηκών που συνομολογούσε με τους ευρωπαίους ηγεμόνες⁸⁰.

Θα μπορούσε να εκληφθεί ως ένα είδος αμοιβαιότητας, το δικαίωμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας να εγκαθιστά επίσημους εκπροσώπους της στην αυστριακή επικράτεια (εμπορική συνθήκη Πασσάροβιτς, 27 Ιουλίου 1718) «πράκτορες, εφοδιασμένους με σουλτανικό βεράτι... όπου κρινόταν απαραίτητη η παρουσία τους» (άρθρο 6), δηλούμενους με τον όρο *Chahbender* (διαπραγματευτής;). Όμως δεν είναι γνωστό, πότε εγκαταστάθηκαν - αν τελικά εγκαταστάθηκαν - στα αυστριακά εδάφη οι Οθωμανοί βερατλήδες, ούτε αν τα καθήκοντά τους ήταν συναφή με αυτά των εμπορικών προξένων⁸¹. Αντίθετα, είναι πολύ γνωστό ότι τα πρώτα εμπορικά προξενεία που υπηρέτησαν επί αρκετές δεκαετίες το ελληνικό (οθωμανικό) ναυτικό εμπόριο στην Τεργέστη και το Fiume ιδρύθηκαν από τον Κάρολο τον ΣΤ΄, το 1723 και το 1732 αντίστοιχα, κατά το τυπικό που ίσχυε επί ενάμιση και πλέον αιώνα στο βενετικό κράτος: με εσωτερικές διαδικασίες, ύστερα από συνεννοήσεις με τους ίδιους τους Έλληνες εμπόρους και χωρίς την ανάμειξη της Πύλης. Παρόμοια προξενεία λειτουργούσαν το 1732 (πιθανόν και νωρίτερα) στην Αγκώνα και το Λιβόρνο⁸².

Ελληνικά εμπορικά προξενεία στη Δύση. Η σημασία τους.

Η επισήμανση τέτοιων προξενείων στα εμπορικά και βιομηχανικά λι-

μάνια της Δύσης αποτελεί, αφ' εαυτής, σπουδαία απόδειξη των στενών επαφών που διατηρούσε με τα διεθνή κέντρα το ελληνικό ναυτικό εμπόριο και, μάλιστα, σε περιόδους (16ος-18ος αι.) κατά τις οποίες - σε γενικές γραμμές - αμφισβητούνται οι δραστηριότητές του, ακόμη και στις ελληνικές θάλασσες. Και αυτό, γιατί η λειτουργία του προξενικού θεσμού, κατά πάγια αρχή, προϋπέθετε εγκαθιδρυμένες ή - τουλάχιστον - αναμενόμενες πυκνές εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στην περιοχή δικαιοδοσίας του προξενείου και τον τόπο της έδρας του.

Η χρησιμοποίηση όμως του προξενικού θεσμού από τους Έλληνες υπηκόους του σουλτάνου περιορίστηκε μόνο να καλύπτει τις ποικίλες ανάγκες του θαλάσσιου εμπορίου τους με τα κράτη της ιταλικής χερσονήσου; Μήπως εφαρμόστηκε και για την εξυπηρέτηση των κατά ξηράν επαφών που διατηρούσαν οι Οθωμανοί έμποροι με τις χώρες της δυτικής Ευρώπης; Αν είχαμε τέτοιες πληροφορίες, θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμες, πολύ περισσότερο, αφού δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για το χερσαίο οθωμανικό εξωτερικό εμπόριο. Γνωρίζουμε μόνο ότι διεξαγόταν, κατά το 16ο αι., από Έλληνες, Σέρβους και μουσουλμάνους εμπόρους με την Αυστρία, τη Γαλλία (Lyon), με την Brabant' και, επιπλέον, ότι οι Έλληνες έμποροι διατηρούσαν συναλλαγές με την Αμβέρσα⁸³.

Τα πρότυπα που ακολουθεί ο θεσμός κατά τη γένεση και τη λειτουργία του. Η υπηκοότητα των εμπορικών προξένων.

Ο θεσμός του προξένου των Ελλήνων εμπόρων, Οθωμανών υπηκόων, λειτούργησε κατά τα τρία από τα τέσσερα γνωστά πρότυπα του μεσαιωνικού προξενικού θεσμού - διαδεδομένου ευρύτατα κατά τους νεότερους χρόνους - στον οποίο ανάγεται. Τους τέσσερις «τρόπους ονομασίας» των μεσαιωνικών προξένων αναφέρει ο Georges Yver και είναι οι εξής:

1. Ονομασία του προξένου από την κυβέρνηση ή τον ηγεμόνα του κράτους το οποίο ο πρόξενος εκπροσωπεί.
2. Ονομασία του προξένου από τις δημοτικές αρχές μιας κοινοτικής πόλης (ή περισσοτέρων).
3. Ονομασία του προξένου από τους ίδιους τους εμπόρους (συνελεύσεις εμπόρων, εμπορικά σώματα).
4. Ονομασία του προξένου από τον ηγεμόνα (ή την κυβέρνηση) του κράτους στο οποίο θα εδρεύει το προξενείο⁸⁴.

Ως προς το θέμα της υπηκοότητας των προξένων των Ελλήνων εμπόρων που υπηρέτησαν στη Δύση, ήταν κατά κανόνα δυτική, για λόγους πρακτικούς, εξυπηρέτησης των συναλλαγών αλλά και πολιτικούς⁸⁵. Είναι πολύ γνωστό ότι η πρακτική αυτή ακολουθήθηκε και από πολλά δυτικά κράτη, τόσο στους νεότερους χρόνους όσο και παλαιότερα. Το Κατα-

στατικό της Gaeta περιέχει όρο, κατά τον οποίο «οι έμποροι ήταν υποχρεωμένοι να εκλέγουν, ως πρόξενό τους σε αυτή την πόλη (Gaeta) όχι συμπατριώτη τους αλλά Ανδεγαυό υπήκοο». «Nec debent esse forenses, sed debent esse cives»⁸⁶.

Ο μεσαιωνικός προξενικός θεσμός και η επιδίωξή του στους νεότερους χρόνους.

Ο προξενικός θεσμός των μέσων χρόνων, από τα τέλη του 11ου αι., που εμφανίζεται, για πρώτη φορά επίσημα, στις νότιες χώρες της δυτικής Ευρώπης⁸⁷, για να ρυθμίσει τις μεταξύ τους οικονομικές, εμπορικές και άλλες σχέσεις και ιδιαίτερα εκείνες που αρχίζουν να δημιουργούν τότε με τις μεσογειακές χώρες της Ανατολής και της βόρειας Αφρικής⁸⁸, επιβιώνει μέχρι τη συγκρότηση και του τελευταίου εθνικού κράτους στη νότια Ευρώπη.

Εύκαμπτος και ευπροσάρμοστος από τη φύση του, ο μεσαιωνικός προξενικός θεσμός κάλυψε με τις διάφορες εφαρμογές του ποικίλες ανάγκες, κυρίως εμπορικές αλλά και διοικητικές⁸⁹ και διπλωματικές της κοινοτικής και μεταβατικής κοινωνίας και χρησιμοποιήθηκε, παράλληλα και ταυτόχρονα, τόσο από κράτη κοινοτικής ή άλλης συγκρότησης, από κοινοτικές πόλεις, από μεμονωμένες ή ενοποιημένες εμπορικές κοινότητες, από αυτοδιοικούμενες κτήσεις ή αποικίες κυρίαρχων κρατών, όσο και από συσσωματώσεις εμπόρων της ίδιας ή και διαφορετικής εθνικής και τοπικής προέλευσης.

Με εξαίρεση τις περιπτώσεις, κατά τις οποίες τα επικρατήσαντα συγκεντρωτικά καθεστώτα μετέβαλαν νωρίτερα τη μορφή του θεσμού στα κράτη τους, απορροφώντας τις εξουσίες των κοινοτικών πόλεων, που μέχρι τότε έλεγχαν και τη λειτουργία του, ο μεσαιωνικός θεσμός συνέχισε να χρησιμοποιείται και, μάλιστα, να διαδίδεται έξω από τον παραδοσιακό του χώρο. Έτσι, παρατηρείται το φαινόμενο, η Αγγλία, το πιο συγκεντρωτικό κράτος της Ευρώπης, κατά τη δεύτερη απόπειρα εισόδου της στη Μεσόγειο, να χρησιμοποιεί για την εξυπηρέτηση του εμπορίου της στην Ανατολή ένα από τα πιο «καθάρα» μεσαιωνικά πρότυπα του προξενικού θεσμού. Από τη στιγμή που οι πρόξενοι της Αγγλίας στην Ανατολή διορίζονται και μισθοδοτούνται από τη Levant Company, θεωρούνται «μεσαιωνικοί» πρόξενοι⁹⁰. Το ίδιο ισχύει και για τους προξένους της Γαλλίας, μέχρι το 1600, οπότε σταμάτησαν να διορίζονται από τις κοινοτικές αρχές της Μασσαλίας⁹¹.

Στο βενετικό κράτος.

Η εφαρμογή διαφόρων μεσαιωνικών προτύπων, κατά τη λειτουργία

του προξενικού θεσμού στο βενετικό κράτος, επισημαίνεται, τόσο σε περιπτώσεις διορισμών προξένων της Βενετίας ή της βενετικής Κρήτης στην Ανατολή, κατά τη μεσαιωνική περίοδο (πιθανόν και αργότερα), όσο και σε περιπτώσεις - και είναι αυτές που μας ενδιαφέρουν - της λειτουργίας ξένων εμπορικών προξενίων στα βενετικά λιμάνια, κατά τους νεότερους χρόνους.

Έτσι λοιπόν, η εκλογή του προξένου της Βενετίας στην Τάνα το 1333 έγινε από τους ίδιους τους Βενετούς αποίκους, υπό την εποπτεία του Βενετού πρέσβη στην αυλή των Τατάρων Andrea Geno⁹². Επίσης, οι πρόξενοι της Κρήτης στον Θεολόγο (Εφεσσο) εκλέγονταν από το *Maggior Consiglio* του Χάνδακα και όχι από την κεντρική κυβέρνηση της Βενετίας⁹³. Αν εντοπιστούν τέτοιοι πρόξενοι και κατά τους νεότερους χρόνους, πρέπει να θεωρούνται «μεσαιωνικοί».

Σύμφωνα με άλλο πρότυπο που επιβιώνει (δεν επισημαίνεται από τον Υver) ο πρόξενος της βενετικής (από το 1684) Λευκάδας στην Κέρκυρα, ο οποίος εκλέγεται από τους Λευκαδίτες και «επανεκλέγεται» επίσημα από τον Βενετό αρχιναύαρχο⁹⁴, είναι «μεσαιωνικός» πρόξενος, όπως ήταν και ο εκλεγόμενος - κατά διαφορετικό πρότυπο - ήδη πριν από το 1571 και μέχρι το 1684, πρόξενος της οθωμανικής Λευκάδας στην Κέρκυρα. Ο πρόξενος της περιοχής της Senja (*Console de Segnano*) που εδρεύει το 1706 στην Κέρκυρα («με δίπλωμα του εξουσιοδοτημένου από την κοινότητα καπετάνιου Nicolò Butrovich») και ο πρόξενος «του Δαλματικού έθνους» («εκλεγμένος από διάφορους καπετάνιους, όπως φαίνεται από την πατέντα του») ο οποίος εκπροσωπεί τους Δαλματούς στις βενετικές αρχές του νησιού από το 1693, όπως αναφέρει ο Francesco Grimani στον κατάλογο του 1706⁹⁵, είναι επίσης «μεσαιωνικοί» πρόξενοι.

Την ίδια ιδιότητα έχουν - βέβαια - και όλοι οι πρόξενοι των Ελλήνων εμπόρων, Οθωμανών υπηκόων, που εκλέγονται από τους ίδιους τους εμπόρους, υπό τα σχήματα που αναφέραμε (των εκπροσώπων μιας ή περισσότερων εμπορικών κοινοτήτων (*nazioni*), δηλαδή μιας ή περισσότερων εμπορικών ή ναυτιλιακών πόλεων, είτε των εκπροσώπων ευρύτερων εμπορικών σωμάτων διαφορετικής τοπικής (κοινοτικής) προέλευσης) και «επανεκλέγονται» επίσημα από τους Βενετούς, ασχέτως προς τη διαδικασία που ακολουθείται κατά την ονομασία τους⁹⁶.

Ισότιμη μεταχείριση των εμπορικών προξένων στη Βενετία. Απουσία προνομίων και διακρίσεων.

Σε όλα τα διατάγματα «εκλογής» των Ελλήνων προξένων γίνεται, κατά κανόνα, αναφορά και στην ισοτιμία τους με τους άλλους προξένους («con tutte le utilità et emolumenti degli altri consoli»)⁹⁷.

Οι Βενετοί, πράγματι, θεωρούσαν ισότιμους όλους τους εγκατεστη-

μένους στην επικράτειά τους εμπορικούς προξένους, αναγνωρίζοντας μόνο μία - κοινή - διάσταση στο προξενικό έργο, την εμπορική. Γι' αυτό και απέδιδαν σε όλους - ανεξαρτήτως προέλευσης - τις δύο βασικές ιδιότητες: του «επίσημου εκπροσώπου της nazione», με την οποία εμφανίζονταν ο πρόξενος στις επαφές του με τη βενετική εξουσία, και εκείνη του «εντολοδόχου των εμπόρων», των οποίων τις υποθέσεις διαχειριζόταν και διεκπεραίωνε⁹⁸.

Ανάλογη με την περί ισοτιμίας αντίληψη ήταν και η μεταχείριση που επεφύλασσε το κράτος στους ξένους προξένους, ισότιμη. Δεν τους αναγνώριζε κανέναν είδους δικαιοδοσία (διπλωματική λειτουργία, ασυλία (;), ετεροδικία, δασμολογικές απαλλαγές) είτε εκπροσωπούσαν κυρίαρχα κράτη είτε απλές εμπορικές κοινότητες είτε συσσωματώσεις εμπορικών ομάδων. Για όλους ίσχυε το ίδιο, κοινό νομικό καθεστώς. Οι διακρίσεις που υφίσταντο μεταξύ τους, στηρίζονταν σε στοιχεία ξένα προς κάθε μορφή εξουσίας, απορρέουσας από το βενετικό κράτος και επιφυλασσύμενης γι' αυτό⁹⁹.

Να μας τα πει και ο Francesco Grimaldi;

«Tutti questi sono eletti dal Rapresentante della Nazione, che rappresenta; alcuni in vita, altri à tempo...».

«Non conseguiscono alcun salario da Sovrani, ò Nationi, toltone quello di Spagna, che gode il titolo, e prerogative d' Agente del Rè, e Console; e si dice habbia 300 scudi in circa all' anno,...».

«Hanno tutti l' obbligo d' assister alle loro Nationi, còl qual titolo nell' occorrenze compariscono avanti li Publici Rappresentanti¹⁰⁰.

Non hanno però alcuna giurisdittione, essendo soggetti al Principe¹⁰¹ in tutti li giudicij anco frà le stesse loro Nationi.

Sono per lo più negotianti, e tengono casa al Zante, servendo secondo le commissioni, che ricevono da mercanti principali¹⁰².

Αντιθέσεις, διαφορές, επεμβάσεις.

Εκ διαμέτρου αντίθετο ήταν το ισχύον στην οθωμανική αυτοκρατορία καθεστώς λειτουργίας των δυτικών προξενείων, στα οποία αναγνωρίζονταν με τις διομολογητικές συνθήκες όλες οι δικαιοδοσίες που δεν αποδεχόταν η Βενετία, πιθανόν και άλλα κυρίαρχα κράτη με εμποροκρατικό σύστημα διακυβέρνησης. Η εικόνα που παρουσιάζει η λειτουργία του προξενικού θεσμού στην Ανατολή δεν ταυτίζεται με την αντίστοιχη της Δύσης¹⁰³.

Την ουσιώδη αυτή διαφορά πρέπει να την έχει υπόψη του ο αναγνώστης που περίμενε ίσως να του παρουσιάσουμε τους προξένους των

Ελλήνων εμπόρων, με τις χρυσοποίκιλτες στολές που περιγράφουν οι περιηγητές και τα προνόμια που πρόσφεραν απλόχερα οι σουλτάνοι στους προξένους των εμπορικών δυνάμεων της Δύσης. Αλλά και οι τελευταίοι, οι πρόξενοι των μεγάλων ευρωπαϊκών κρατών (Γαλλίας, Αγγλίας, Ολλανδίας, Αυστρίας, Ισπανίας) όταν υπηρετούσαν στο βενετικό κράτος, ήταν απογυμνωμένοι από τα γνώριμά μας προνόμια, όπως και όλοι οι υπόλοιποι (Γένοβας, Μάλτας, Ραγούζας, Segna, Δαλματών εμπόρων, Ελλήνων εμπόρων υπηκόων της αυτοκρατορίας κλπ.). Όπως προκύπτει, μάλιστα, από την ίδια αναφορά του Francesco Grimaldi¹⁰⁴, οι Βενετοί, επιφυλάσσοντας δι' εαυτούς κάθε εξουσία, δεν δίσταζαν να επεμβαίνουν και στα εσωτερικά των ξένων προξενείων (ιδίως των ανταγωνιστών τους) μόλις τους δινόταν αφορμή.

Και οι δύο περιπτώσεις στις οποίες αναφέρεται ο Grimaldi, αφορούσαν επεμβάσεις στα πράγματα του γαλλικού προξενείου Πελοποννήσου. Στην πρώτη εμπλεκόταν και ο ίδιος, συνεχίζοντας, όπως φαίνεται, την πολιτική του προκατόχου του αρχιναύαρχου να παραβιάζει την προερχόμενη από την Τουρκία προσωπική αλληλογραφία του Γάλλου προξένου, προκαλώντας τις συνεχιζόμενες επί χρόνια διαμαρτυρίες του σε όλα τα διπλωματικά κλιμάκια. Στη δεύτερη, που είναι και η πιο σημαντική, - ο Grimaldi τη μνημονεύει για να καταδείξει το εριστικό ποιόν του Γάλλου προξένου στη Γερουσία που διερευνούσε τα αίτια του διπλωματικού επεισοδίου - αναφέρει ότι ο Giacomo Corner, ως αρχιστράτηγος της Βενετίας (1700-1703) είχε μειώσει, με διάταγμά του, τα υπερβολικά «δικαιώματα» που απαιτούσε ο πρόξενος αυτός από τα γαλλικά καράβια, προκαλώντας τις ενστάσεις των Γάλλων πλοιάρχων¹⁰⁵.

Βενετικές επεμβάσεις στα ελληνικά εμπορικά προξενεία και στη λειτουργία του θεσμού γενικότερα.

Θα περίμενε κανείς ότι η Βενετία επενέβαινε και καθόριζε κατά τα συμφέροντά της τη λειτουργία των ελληνικών εμπορικών προξενείων που έδρευαν στην επικράτεια της. Θεωρητικά είχε δικαίωμα να το κάνει, εφόσον διενεργούσε τον επίσημο διορισμό των προξένων. Όμως δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο. Αντίθετα, για διάστημα ενός περίπου αιώνα, παρατηρείται απρόσκοπτη λειτουργία του θεσμού και ο έλεγχός της βρίσκεται στα χέρια των εμπόρων. Τα προξενεία ιδρύονται με πρωτοβουλία τους, για να εξυπηρετήσουν ουσιαστικές ανάγκες των συναλλαγών τους. Οι πρόξενοι εκλέγονται από τους ίδιους, αμείβονται από αυτούς και, ακόμη, καθαιρούνται με ενέργειές τους, εάν αποδειχθούν ανίκανοι για το έργο που τους έχει ανατεθεί. Το βενετικό κράτος, όλο αυτό το διάστημα, περιορίζεται να εγκρίνει τις επιλογές των Ελλήνων εμπόρων. Συναινεί στην εγκατάσταση των εμπορικών προξενείων, εκδίδει τα προξενικά δι-

πλώματα, νομιμοποιεί τις προξενικές εκλογές και τη λειτουργία των προξενείων στη βενετική επικράτεια με τα κυρωτικά διατάγματα της Συγκλήτου.

Η ανεκτική στάση της Βενετίας απέναντι στις απαιτήσεις του οθωμανικού εμπορίου (ακολουθούμενη με συνέπεια από την αρχή του 16ου αι.) θα διατηρηθεί, όσο παραμένει σταθερή η πρωτεύουσα θέση της στο διεθνές εμπόριο της Ανατολής, άρα και η ανθηρότητα της οικονομίας της. Όταν μεταβληθούν αυτοί οι παράγοντες που της επέτρεπαν να τηρεί την παραδοσιακή ανοχή της απέναντι στο ξένο εμπόριο, περί το μέσο του 17ου αι., θα αλλάξει και η τακτική της απέναντι στους Έλληνες εμπόρους, υπηκόους της αυτοκρατορίας, που αποκαθιστούν τις επαφές τους με τη βενετική πρωτεύουσα μετά τη λήξη του Κρητικού πολέμου.

Από τότε εγκαينιάζεται μία νέα περίοδος για τη λειτουργία του προξενικού θεσμού μέσα στα όρια του βενετικού κράτους. Μία περίοδος επεμβάσεων ειδικού ή γενικότερου χαρακτήρα, που υιοθετούνται για δημοσιονομικούς λόγους από τους Βενετούς και επιβάλλονται είτε

α) με τη θέσπιση μέτρων αποτελεσματικού έως ασφυκτικού ελέγχου των οθωμανικών συναλλαγών, μέσω του λειτουργούντος προξενικού δικτύου, του οποίου ενισχύονται οι δικαιοδοσίες είτε

β) με τη λήψη μέτρων καταστολής του οθωμανικού λαθρεμπορίου, τα οποία καθιερώνουν την υποχρεωτική ένταξη των εμπορευομένων σε προξενεία, ιδρύόμενα κατ' εξαίρεση, με πρωτοβουλία του κράτους.

Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται τα μέτρα που ελήφθησαν μεταξύ 1671-1678, στη Ζάκυνθο. Το 1671, με την ευκαιρία της εκλογής του Αγησιλάου Σιγούρου (εγγονού) ως προξένου των Ελλήνων εμπόρων, Οθωμανών υπηκόων στη Ζάκυνθο από τον αρχιναύαρχο Antonio Bernardo, καθιερώνεται η αποκλειστική δικαιοδοσία του ζακυνθινού προξενείου στην εκπροσώπηση των Οθωμανών εμπόρων και στη διαχείριση των συναλλαγών τους, με συγκεκριμένη διάταξη που περιλαμβάνεται στο προξενικό δίπλωμα, καθώς και στο διάταγμα της Γερουσίας με το οποίο αυτό επικυρώνεται¹⁰⁶.

Το μέτρο που έπληττε τα συμφέροντα των ιδιωτικών ανταποκριτών προκάλεσε εύλογες αντιδράσεις και αμφισβητήσεις - ενδεχομένως στηριζόμενες στην αόριστη διατύπωση των εγγράφων¹⁰⁷ - που κλιμακώθηκαν, δημιουργώντας μεγάλα προβλήματα στον πρόξενο, ως τις 23 Σεπτεμβρίου του 1678. Την ημέρα εκείνη εκδόθηκε και ανακοινώθηκε με κάθε επισημότητα (συνοδεία τυμπάνων) στους Ζακυνθινούς («al luoco solito» «molti presenti et assistenti») το ανελεύθερο διάταγμα του αρχιναυάρχου της Βενετίας Andrea Corner, το οποίο καταργούσε τη λειτουργία των ιδιωτικών συναλλαγών και ανταποκρίσεων και παρέδιδε μονοπωλιακά στον πρόξενο τη διεύθυνση της διεξαγωγής τους, τη σύναψη εμπορικών συμφωνιών κάθε είδους και, εν γένει, την κατεύθυνση όλων των εμπορικών

υποθέσεων και επιχειρήσεων οθωμανικών συμφερόντων. Η έκδοση του διατάγματος βασιζόταν στη δουκική πράξη που επικύρωνε την εκλογή του προξένου (στο διάταγμα της Γερουσίας της 23ης Ιανουαρίου 1671 μ.ν.). Η ισχύς του εκτεινόταν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις της Ζακύνθου. Ιδιαίτερα αναφέρονταν οι εμπορομεσίτες, παραγγελιοδόχοι, πληρεξούσιοι, πράκτορες και εμπορικοί παράγοντες κάθε είδους, που απαγορευόταν να διαχειρίζονται πλέον οποιαδήποτε συναλλαγή οθωμανικής προέλευσης. Προβλέπονταν βαρύτατες χρηματικές ποινές για τους παραβάτες, επιβαλλόμενες αθροιστικά, και δικαστικές διώξεις¹⁰⁸.

Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσεται η ίδρυση του εμπορικού προξενείου του Αρχιπελάγους στη Βενετία, της περιόδου 1669-1684. Το προξενείο ιδρύεται το 1675 από τους Βενετούς, στα πλαίσια των προσπαθειών τους να μετατρέψουν σε νόμιμο εμπόριο το λαθρεμπόριο που διενεργούσαν οι Αιγαιοπελαγίτες συντροφοναύτες στην πόλη τους, στην οποία είχαν αρχίσει και πάλι να συχνάζουν, μετά τη λήξη του Κρητικού πολέμου¹⁰⁹.

Και στις δύο κατηγορίες ανήκουν οι επεμβάσεις που παρατηρούνται μεταξύ 1688-1700, με κύριο αντικείμενο τη διασφάλιση των πελοποννησιακών εξαγωγών μετάξης για το βενετικό μονοπώλιο, μέσω της λειτουργίας του προξενείου των Οθωμανών υπηκόων στη Ζάκυνθο, στο οποίο οι Βενετοί δεν θα διστάσουν να εντάξουν τους Πελοποννήσιους υπηκόους τους. Έτσι, σε πρώτη φάση και παρά την εξαγγελθείσα (με το διάταγμα της 30ής Οκτωβρίου 1688 της βενετικής Γερουσίας) απελευθέρωση των ιδιωτικών ανταποκρίσεων, η δικαιοδοσία του προξενείου πάνω στο μοραϊτικό διαμετακομιστικό εμπόριο διατηρείται μέχρι το 1697, έτος θανάτου του προξένου Σιγούρου. Ξεφεύγοντας από τον πιεστικό βενετικό έλεγχο της αποκλειστικής εκπροσώπησης, τότε, οι έμποροι της Πελοποννήσου θα έχουν την ευχέρεια να κατευθύνουν λαθραία τα μετάξια τους προς τη Δύση, επί δύο χρόνια, μέσω του κυκλώματος των ιδιωτικών εμπορικών αντιπροσώπων. Μεταξύ των δικτικών μέτρων που θα λάβουν κατά των λαθρεμπόρων οι Βενετοί, συγκαταλέγεται και η τελευταία, κατά το 17ο αι., επέμβασή τους στη λειτουργία του προξενικού θεσμού. Το 1700 επανασυστήνουν το οθωμανικό προξενείο με δικαιοδοσία εκτεινόμενη και στη βενετική Πελοπόννησο και το αναθέτουν σε προσωρινό υποπρόξενο, τον Ιταλό Alberto Rossi, διορισμένο με δίπλωμα του αρχιναυάρχου Daniel Dolfi¹¹⁰.

Στην εικόνα που παρουσιάζει η λειτουργία του προξενικού θεσμού όλο αυτό το διάστημα, μπορούμε να πούμε επιγραμματικά ότι αποτυπώνονται τα ίχνη που άφησαν στο πέρασμά τους οι δύο πόλεμοι, αλλοιώνοντας τη φυσιογνωμία των εμπορικών σχέσεων.

Η παρουσία των εμπορικών προξενείων την εποχή της «μεγάλης ανάπτυξης».

Ο θεσμός του προξένου των Ελλήνων εμπόρων κάνει αισθητή την παρουσία του στα πιο σημαντικά διαμετακομιστικά, εμπορικά και βιομηχανικά λιμάνια του βενετικού κράτους, κατά το πρώτο ήμισυ του 17ου αι., συμβαδίζοντας με τη μεγάλη ανάπτυξη της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας. Τα εμπορικά προξενεία ιδρύονται το ένα μετά το άλλο, για να κατευθύνουν το νεοεμφανιζόμενο συμπαγές τμήμα του ναυτικού εμπορίου, να διευκολύνουν τη διεξαγωγή των συναλλαγών και να προστατεύσουν τα εμπορικά και δικονομικά συμφέροντα των εμπορευομένων. Η ίδρυσή τους αποτελεί το επιστέγασμα σοβαρών, προσχεδιασμένων και καλά μελετημένων συλλογικών ενεργειών που αναλαμβάνουν σε κοινοτικό, διακοινοτικό¹¹¹ ή επίπεδο ευρέων εμπορικών και ναυτιλιακών σωμάτων (ποικίλης προέλευσης)¹¹² οι υπόδουλοι Έλληνες των νησιών και των παράλιων, ως επί το πλείστον, εμπορικών κέντρων της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Κάθε άλλο, παρά τυχαία, ταξίδευαν προς τη Δύση τα οθωμανικά καράβια¹¹³.

Το παράδειγμα της Λευκάδας.

Χαρακτηριστικές λεπτομέρειες μαθαίνουμε για την κοινοτική προσπάθεια της Λευκάδας να απαλλάξει το νησί από τους μουσουλμάνους πειρατές που το χρησιμοποιούσαν ως ορμητήριο, και να ανασυνταχθεί ναυτιλιακά και εμπορικά στο χώρο του Ιονίου, κατά την τελευταία δεκαετία του 16ου αι., από το υπόμνημα του 1598, με το οποίο οι Λευκαδίτες ζητούσαν την άδεια να επανασυστήσουν το παλιό εμπορικό προξενείο τους στην Κέρκυρα. Υποστηρίζοντας το αίτημά τους, περιγράφουν τα επιτεύγματα της κοινοτικής τους προσπάθειας, θεωρώντας ότι έχουν εκπληρώσει όλους τους όρους μιας «ολοκληρωμένης προετοιμασίας». Ας δούμε κατά πόσο ταυτίζονταν αυτά τα επιτεύγματα με τις απαιτήσεις που επέβαλλαν οι γενικοί κανόνες λειτουργίας του προξενικού θεσμού.

Πρώτα «αποκαταστάθηκε η ηρεμία και η τάξη στο νησί, από το οποίο εκδιώχθηκαν ή δικάστηκαν και εκτελέστηκαν όλοι οι κουρσάροι και οι εγκληματίες» που το χρησιμοποιούσαν ως ορμητήριο «για τις διαρκείς επιθέσεις τους κατά των караβιών που διέσχιζαν τις γύρω θάλασσες». Στη συνέχεια, οι Λευκαδίτες επιδόθηκαν στην ανανέωση του εμπορικού τους στόλου. «Ναυπήγησαν περισσότερα από είκοσι καράβια». Τα ταξίδια τους άρχισαν αμέσως. «Με αυτά τα καράβια εφοδιάζαν και συνέχιζαν, σε σταθερή και μόνιμη βάση, να εφοδιάζουν με σιτηρά και άλλα είδη διατροφής την Κέρκυρα και άλλους βενετικούς τόπους». Όταν λοιπόν ζητούσαν την άδεια να αποσχισθούν από το προξενείο των τεσσάρων κοινοτήτων στην Κέρκυρα και να επανιδρύσουν το παλιό λευκαδίτικο προ-

ξενείο τους, συγκέντρωναν τις προϋποθέσεις. Οι συναλλαγές τους με την Κέρκυρα έχουν ήδη αποκτήσει όλες τις απαραίτητες για τη βιωσιμότητα ενός εμπορικού προξενείου ιδιότητες: είναι πυκνές, σταθερές και μόνιμες. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, το λευκαδίτικο προξενείο επανιδρύεται το 1601¹¹⁴.

Από τα τελευταία χρόνια του 16ου αι. ξαναρχίζει για τη Λευκάδα μία περίοδος πλούσιας ναυτιλιακής και εμπορικής δράσης. Όπως φαίνεται από το υπόμνημα του 1598, δεν έλειπαν τα κεφάλαια που επενδύονταν σε ναυτιλιακές επιχειρήσεις και οι συνθήκες ηρεμίας και τάξης που είχαν επικρατήσει στο νησί, ευνοούσαν την προαγωγή του εμπορίου. Η βελτίωση των όρων ναυσιπλοΐας στο Ιόνιο και την Αδριατική (το 1615 υποτάσσονται οι Ουσκόκοι)¹¹⁵ συντελεί, κατά τη γνώμη μας, στην απαγκίστρωση των λευκαδίτικων караβιών από το τοπικό εμπόριο, στο οποίο το 1623 χρησιμοποιούνται 500 «βάρκες», μικρά δηλαδή πλοία, χωρητικότητας μέχρι 15 τόνων, «che portano grano e vino a Corfù al Zante, Cefallonia et altre parte». Τα μεγάλα караβία (vascelli) απασχολούνται σε ταξίδια μεγάλων αποστάσεων. Το 1623 οι Λευκαδίτες έχουν σαράντα μεγάλα караβία και «εμπορεύονται με την Μπαρμπαριά, Τύνιδα, Βενετία και όλη τη χριστιανοσύνη» και φυσικά «την Τουρκία». Η συνεργασία τους με τους Τούρκους είναι δεδομένη. Σε κάθε δεκαπέντε караβία, τα δύο ήταν τουρκικής πλοιοκτησίας¹¹⁶.

Όλο το διάστημα της «μεγάλης ανάπτυξης» του 17ου αι., οι εμποροκαπετάνιοι της Λευκάδας διατηρούν ζωηρές σχέσεις με διάφορα λιμάνια του βενετικού κράτους, τόσο της Ανατολής, όσο και της Ιταλίας. Εκτός από τα Ιόνια, εφοδιάζουν με σάρια και την Κρήτη, όπως θα δούμε παρακάτω. Το 1629 έχουν πυκνώσει τόσο οι απευθείας επαφές τους με το βενετικό Rovigno, ώστε δημιουργούνται προβλήματα στην εξυπηρέτηση των συναλλαγών, που τους αναγκάζουν να προσφύγουν στη βενετική κυβέρνηση, ζητώντας την άδεια να εγκαταστήσουν στο ιταλικό λιμάνι «πρόξενο του έθνους της Λευκάδας και των караβιών της»¹¹⁷.

Η εξέλιξη του ζακυνθινού προξενείου.

Την ίδια περίοδο, διευρύνεται σταδιακά η δικαιοδοσία του μεγάλου προξενείου των τεσσάρων κοινοτήτων στη Ζάκυνθο, μέχρι να συμπεριλάβει - σύμφωνα με τον τίτλο του που εμφανίζεται στα προξενικά διπλώματα και στα σχετικά με αυτά δημόσια έγγραφα, ως το 1650 - όλη την Πελοπόννησο και τη Ρούμελη, τα караβία της Μυτιλήνης και «άλλους υπηκόους του Τούρκου». Στοχεύοντας στον πιο συστηματικό έλεγχο του οθωμανικού διαμετακομιστικού εμπορίου, οι Βενετοί στηρίζουν τη διόγκωση του μεγάλου προξενείου σε βάρος των μικρών κοινοτικών. Οι εξαγωγές μετάξης της Πελοποννήσου θα περάσουν, έτσι, στη δικαιοδοσία του μεγάλου προξενείου της Ζακύνθου, καθώς και οι αντίστοιχες

εβραϊκές σε εκείνη του εβραϊκού προξενείου, στο οποίο επίσης συμπεκνώθηκαν οι δικαιοδοσίες των δύο μικρότερων προξενείων των αρχών του αιώνα¹¹⁸.

Αιγαιοπελαγίτες και Κύπριοι στη Βενετία.

Στην ίδια τη Βενετία συρρέουν, κυριολεκτικά, αυτή την περίοδο (μέχρι το 1645) τα οθωμανικά ιστιοφόρα από διάφορα λιμάνια της αυτοκρατορίας και, ιδιαίτερα, από τα νησιά και τα παράλια του Αιγαίου Πελάγους. Τις πυκνότερες αυτές συναλλαγές πιθανόν διηύθυνε ένα εμπορικό προξενείο με ευρύτατη δικαιοδοσία¹¹⁹. «Consulle de tutte le nationi greche sottoposte al Turco» τιτλοφορείται το 1625 ο Marco Vladimero, σε βενετικές πηγές, προερχόμενες από τα Αρχεία του Βατικανού¹²⁰.

Ο πρόξενος αυτός, που ήταν καθολικός, πρωτοστατούσε τότε στις ενέργειες για την εγκατάσταση καθολικού επισκόπου (με τίτλο «της Πάφου») στην Κύπρο, για τις πνευματικές ανάγκες των Ελλήνων καθολικών, οι οποίοι χωρίς ιερέα ασπάζονταν την Ορθοδοξία. Στην αίτηση προς την Propaganda Fide, μεταγραμμένη από Βενετό συμβολαιογράφο, υπογράφει «υπό την ιδιότητα του προξένου όλων των υποταγμένων στο σουλτάνο ελληνικών εθνών, εξ ονόματος των εθνών και όλων των κατοίκων στο βασίλειο της Κύπρου». Μαζί του προσυπογράφουν και έντεκα έμποροι, караβοκύρηδες και συμπλοιοκτήτες¹²¹. Η εκδοχή, ότι ο Vladimero πιθανόν εκπροσωπούσε όλες τις ελληνοκυπριακές κοινότητες του νησιού στη Βενετία - η οποία επίσης μας απασχόλησε - φαίνεται λιγότερο πιθανή, επειδή στον επίσημο τίτλο αυτού του προξένου δεν αναφέρεται, όπως θα έπρεπε, το όνομα της Κύπρου.

Αιγαιοπελαγίτες στη Ζάκυνθο.

Εκτός από τις απευθείας συναλλαγές τους με τη Βενετία, οι Αιγαιοπελαγίτες έμποροι και караβοκύρηδες διενεργούσαν και διαμετακομιστικό εμπόριο στη Ζάκυνθο, υπαγόμενοι, ως Οθωμανοί υπήκοοι, στη δικαιοδοσία του οθωμανικού προξενείου. Απόδειξη της αναβάθμισης αυτού του εμπορίου, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, αποτελεί το γεγονός ότι το 1630 επιχειρούν να εγκαταστήσουν δικό τους πρόξενο στο νησί. Για τη θέση επιλέγουν έναν Αιγαιοπελαγίτη έμπορο, μόνιμο κάτοικο Ζακύνθου, τον Χριστόφορο Μυτιληνιό του Δούκα, τον οποίο και εκλέγουν με νοταριακή πράξη που συντάσσεται στη Βενετία στις 26 Αυγούστου 1630, πρόξενο «των εθνών τους (Σμύρνης, Μυτιλήνης, Καλολίνου, Λίνδου, Κωνσταντινούπολης και άλλων τόπων της Τουρκίας) στη Ζάκυνθο». Εκλέκτορες ήταν πέντε έμποροι και είκοσι ένας караβοκύρηδες από τον ευρύτερο χώρο του Αρχιπελάγους, που βρίσκονταν, με τις νάβες τους, για εμπορικούς λόγους στη Βενετία¹²².

Εντούτοις δεν τελεσφόρησαν οι προσπάθειες των Αιγαιοπελαγιτών

ούτε το 1630 ούτε το 1644, οπότε επανήλθαν με το ίδιο αίτημα και με πρωτοβουλία πάλι των εμπορευομένων της Μυτιλήνης. Στη δεύτερη μάλιστα προσπάθεια συντάχθηκαν με τους Μυτιληνιούς και οι Λευκαδίτες που ήθελαν να αποσχισθούν από το ζακυνθινό προξενείο. Όλοι διαμαρτύρονταν για τις επιβαρύνσεις που επέβαλλε στο εμπόριό τους ο πρόξενος και τα υπερβολικά προξενικά δικαιώματα που απαιτούσε.

Όμως οι διασυνδέσεις που διέθετε η ισχυρή φεουδαρχική οικογένεια των Σιγούρων στην ηγεσία της Δημοκρατίας, κεντρική και περιφερειακή (η Γερουσία την είχε κατατάξει το 1549 μεταξύ των «*riù fedeli et affettuose del suo stato*») ήταν τεράστιες και χρησιμοποιήθηκαν κατ' επανάληψη, προκειμένου να κατοχυρώνεται η εξουσία της στην αποκλειστική εκμετάλλευση του προξενείου, το οποίο παρέμεινε στην κατοχή της (με συνεχή διαδοχή από πατέρα σε γιο) από το 1617 ως το 1697, χρόνο θανάτου του τελευταίου άρρενος απογόνου¹²³.

Έτσι, και τα δύο εγχειρήματα των εμπορευομένων Αιγαιοπελαγιτών έπεσαν στο κενό, ο πρόξενος, μάλιστα, φρόντισε να κατοχυρώσει τη δικαιοδοσία του πάνω στα «καράβια της Μυτιλήνης και άλλους υπηκόους του Τούρκου» με ένα νέο προξενικό δίπλωμα υπέρ του γιου του Νικολού (στον οποίο μεταβίβαζε τον τίτλο) εκδοθέν το 1639 από τον προβλεπτή Ζακύνθου Francesco Marcello. Χαριστική στάση πήρουν και οι Πέντε Σοφοί του Εμπορίου, υποστηρίζοντας απροκάλυπτα τον πρόξeno στις εισηγήσεις τους προς τη Γερουσία¹²⁴.

Ο προξενικός θεσμός στη Ζάκυνθο, που είχε αρχίσει να υφίσταται τις πρώτες ουσιώδεις επεμβάσεις των Βενετών στη λειτουργία του, φαίνεται να μεταβάλλεται μάλλον σε μοχλό πίεσης του αιγαιοπελαγίτικου διαμετακομιστικού εμπορίου παρά σε παράγοντα διευκόλυνσης και προώθησής του, εικόνα την οποία διατηρεί, σε γενικές γραμμές, για το εμπόριο των παραδοσιακών περιοχών δικαιοδοσίας του ζακυνθινού προξενείου. Οι Αιγαιοπελαγίτες, πάντως, συνέχισαν να καταπλέουν στη Ζάκυνθο, δεχόμενοι κατ' ανάγκη τις υπηρεσίες του προξένου¹²⁵.

ΚΡΗΤΗ. ΤΟ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΑ

Εισαγωγικά.

Σε αντίθεση με τη Ζάκυνθο, όπου το κατεστημένο προξενικό σύστημα, με τη βοήθεια του κράτους, μεταβάλλεται σταδιακά σε μοχλό πίεσης του ελληνικού ναυτικού διαμετακομιστικού εμπορίου, στην Κρήτη, όπου επίσης επιδιώχθηκε η εγκατάσταση ελληνικού εμπορικού προξενείου, αυτή την περίοδο, από ένα ευρύτερο κύκλωμα εμπορευομένων Ελλήνων, υπηκόων του σουλτάνου - κυρίως Αιγαιοπελαγιτών - η εγκαθίδρυση του προξενικού θεσμού διευκολύνεται από την τοπική εξουσία και γενικά συ-

ντελείται, υπό συνθήκες που προεξοφλούν τη μετέπειτα αδιατάρακτη λειτουργία του.

Το προξενείο του Χάνδακα είναι το τελευταίο που ιδρύθηκε στο βενετικό κράτος την εποχή της «μεγάλης ανάπτυξης του 17ου αι.», για να εξυπηρετήσει το σιτεμπόριο που διενεργούσαν οι Έλληνες έμποροι και εμποροκαπετάνιοι της οθωμανικής αυτοκρατορίας με τη βενετική κήση.

Ευνοϊκοί συντελεστές και πληρούμενες προϋποθέσεις.

Οι ειρηνικές σχέσεις της αυτοκρατορίας με τους Βενετούς, η κινητικότητα του ελληνικού (οθωμανικού) ναυτικού εμπορίου, οι πάγιες ανάγκες του νησιού σε σιτηρά και η ποικιλία της παραγωγής του σε ανταλλάξιμα αγαθά που είχαν ζήτηση στα οθωμανικά αστικά κέντρα (κρασιά, τυριά, λάδια, χυμοί εσπεριδοειδών, βενετικά υφάσματα κλπ.) ήταν οι κυριότεροι παράγοντες που συνέβαλαν στην εγκαθίδρυση πυκνών και μόνιμων εμπορικών σχέσεων ανάμεσα στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές χώρες και τη βενετοκρατούμενη Κρήτη. Οι ίδιοι παράγοντες εξασφάλιζαν και την πρωταρχική προϋπόθεση ενός βιώσιμου εμπορικού προξενείου: την ύπαρξη συχνών και σταθερών εμπορικών επαφών ανάμεσα στις περιοχές δικαιοδοσίας του και τον τόπο της έδρας του.

Κανόνες εσωτερικής λειτουργίας του θεσμού στα ελληνικά εμπορικά προξενεία.

Για τα δεδομένα των ελληνικών εμπορικών προξενείων η προϋπόθεση αυτή συνιστά πάγια αρχή που τηρείται απαρέγκλιτα και προηγείται της εγκατάστασής τους, ως το τέλος του 17ου αι. αλλά και αργότερα, με ελάχιστες παρεκκλίσεις¹²⁶.

Κατά κανόνα προηγείτο η εγκαθίδρυση περιστασιακών ή μονιμότερων επαφών, οι οποίες πυκνώνοντας απαιτούσαν νέες ρυθμίσεις και τότε ωθούσαν τους εμπόρους να επιδιώξουν, ως εγγύηση της ομαλής λειτουργίας και εξυπηρέτησης των συναλλαγών τους, το δικαίωμα να εκπροσωπούνται επίσημα – δηλαδή νόμιμα και αδιάβλητα έναντι της τοπικής εξουσίας – από ένα δικό τους πρόξενο. Εκτός από τη σταθερότητα των επαφών, στα έγγραφα επισημαίνεται πάντοτε και η προοπτική μιας επικείμενης περαιτέρω διεύρυνσής τους. Το γεγονός αυτό που επέτεινε την ανάγκη για μόνιμη εκπροσώπηση (δεν αμφισβητήθηκε ποτέ από τους Βενετούς) συνιστούσε μια ισχυρή θεωρητική βάση διαπραγμάτευσης για την εμπορική πλευρά. Το προξενείο της Κρήτης αποτελεί κλασική περίπτωση εφαρμογής αυτής της γενικής αρχής και κατά τα δύο της σκέλη.

Όπως συνάγεται από το ιδρυτικό έγγραφο αυτού του προξενείου, το 1629 ήταν ένα καθοριστικό χρονικό σημείο στην πορεία των οθωμανικών επαφών με τον Χάνδακα. Ήδη ζωηρές και σταθερά επαναλαμβανόμενες,

από μερικά χρόνια, παρουσίαζαν τότε μια εικόνα ιδιαίτερης ακμής, ανάλογα προς την οποία πολλαπλασιάζονταν και οι απαιτήσεις της εμπορευματικής διακίνησης. Οι εμπορευόμενοι δεν μπορούσαν πια να αρκестούν στα συμβατικά σχήματα εξυπηρέτησης των συναλλαγών, στους ιδιωτικούς δηλαδή εμπορικούς αντιπροσώπους που χρησιμοποιούσαν μέχρι τότε, για προφανείς λόγους: ο καταμερισμός των εισαγόμενων ποσοτήτων, άρα και της σημασίας των εισαγωγών, που δεν άφηνε περιθώρια για συλλογικές απαιτήσεις ευνοϊκών ρυθμίσεων (δασμολογικών απαλλαγών, φορολογικών διευκολύνσεων κλπ.) και η έλλειψη κύρους της ιδιωτικής εκπροσώπησης, σε θέματα προσφυγών των εμπόρων στη διοικητική και δικαστική εξουσία, είναι ίσως οι πιο σημαντικοί. Άλλωστε, η βέβαιη - όπως δηλώνεται ρητά - αναμενόμενη μεγάλη αύξηση των εισαγωγών σιτηρών, τους ωθούσε να αναζητήσουν λύσεις μονιμότερου χαρακτήρα, που θα μπορούσαν να εγγυηθούν την καλύτερη λειτουργία και την προστασία του εμπορίου τους. Υπό τις πιεστικές και συνάμα ευνοϊκές αυτές συνθήκες, επιδιώχθηκε και πραγματοποιήθηκε τότε η ίδρυση του ελληνικού - (οθωμανικού) προξενείου στη βενετοκρατούμενη Κρήτη¹²⁷.

Οθωμανικές συναλλαγές με τον Χάνδακα.

Οι ζωηροί ρυθμοί των οθωμανικών επαφών με τον Χάνδακα, στα τέλη της τρίτης δεκαετίας, διατηρούνται σταθερά, ίσως και μέχρι τα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας και, οπωσδήποτε, αρκετά μετά το 1648, έτος της πολιορκίας της πόλης, οπότε πραγματοποιείται και η τελευταία προξενική εκλογή που έχουμε υπόψη. Αυτή η ένταση των συναλλαγών, που τροφοδοτεί την αδιατάρακτη λειτουργία του προξενείου - όπως συμπεραίνουμε, άλλωστε, από τις σχετικές προς αυτό πηγές - δεν οφείλεται σε ομοιογενή αίτια, όπως φαίνεται εκ πρώτης όψεως.

Οι σχέσεις που αποκαθιστά το ελληνικό ναυτικό εμπόριο με την Κρήτη στις αρχές του 17ου αι., δέχονται κατά την πορεία τους την επίδραση διάφορων σταθερών ή μεταβλητών παραγόντων, συναρτώμενων ή και αντιθετικών προς τους πρωταρχικούς που τις θεμελιώνουν. Ευνοϊκοί είτε δυσμενείς οι παράγοντες αυτοί δεν τις επηρεάζουν δραστικά, επιτρέποντάς μας να οριοθετήσουμε τις διαδοχικές τους φάσεις. Μόνο έμμεσα μπορούμε να τις προσδιορίσουμε, αν επισημάνουμε τις μεταβολές που οι ίδιοι παράγοντες επιφέρουν στο γενικότερο status της περιοχής, σε συνάρτηση προς το οποίο λειτουργεί η εμπορική διαδικασία.

Με βάση αυτό το κριτήριο, οι οθωμανικές εμπορικές σχέσεις με την Κρήτη περνούν τρία διαδοχικά στάδια. Το πρώτο φαίνεται πως αντιστοιχεί με την τελευταία περίοδο οικονομικής ευημερίας του νησιού - ιδίως στους τομείς του εμπορίου και της ναυτιλίας - πριν από τον πόλεμο. Από

τα τέλη της τέταρτης δεκαετίας, εποχή αιφνίδιας κάμψης της κρητικής οικονομίας, μέχρι την έναρξη των εχθροπραξιών, μπορούμε ίσως να τοποθετήσουμε το δεύτερο στάδιο. Τα όρια του τελευταίου προσδιορίζονται, εύλογα, από τα αντίστοιχα της πολεμικής περιόδου.

Χρονικό των εμπορικών σχέσεων. Συνθήκες.

Οι πρώτες σημαντικές επαφές, κατά το 17ο α., αρχίζουν, κατά προσέγγιση, στα τέλη της δεύτερης δεκαετίας, στα πλαίσια που έθεταν οι νέοι όροι ανάπτυξης της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, υπό τις συνθήκες που αναφέραμε. Η έναρξή τους πρέπει να συμπίπτει με μια σαφή βελτίωση των όρων ναυσιπλοΐας για την οθωμανική σημαία στις ελληνικές θάλασσες και στις κρητικές ειδικότερα¹²⁸. Επιπλέον, ευνοούνται και από άλλους παράγοντες:

α) Την ελκτική ικανότητα του Χάνδακα, ως εμπορικού και διαμετακομιστικού λιμένα, από όπου – εκτός από τα κρητικά προϊόντα – μπορούσαν να εξαχθούν και βενετικά βιομηχανικά είδη (κυρίως υφάσματα) στα λιμάνια της αυτοκρατορίας, β) την ανταγωνιστικότητα του οθωμανικού σιτεμπορίου (συμφέροντες όροι αγοράς, χαμηλό κόστος μεταφοράς), γ) την αυτονομία της κρητικής διοίκησης επί επισιτιστικών θεμάτων και δ) την έλλειψη ενδοιφερόντος, όσο και την αδυναμία των εμπόρων της Βενετίας να επιδιώξουν τον αποκλεισμό της οθωμανικής σημαίας, αναλαμβάνοντας μονοπωλιακά τον εφοδιασμό της μακρινής κτήσης, εξαιτίας του υψηλού κόστους της βενετικής ναυτιλίας, των δυσμενών συνθηκών για τη βενετική ναυσιπλοΐα, της αδυναμίας τους να προμηθεύονται φτηνά στάρια και των περιορισμών που έθετε το βενετικό μονοπώλιο.

Διακοπή των σχέσεων της Πύλης με τη Βενετία. Επιπτώσεις στην κρητική οικονομία.

Στα τέλη της τέταρτης δεκαετίας, η κρητική οικονομία υφίσταται τις αρνητικές επιπτώσεις από τη διακοπή των σχέσεων ανάμεσα στην οθωμανική αυτοκρατορία και το βενετικό κράτος. Η οικονομική κρίση που κορυφώνεται το 1638 και 1639 έχει ως κύρια χαρακτηριστικά την κατάρρευση του κρητικού εξωτερικού εμπορίου και τον εκμνηστεισμό σχεδόν της κρητικής εμπορικής ναυτιλίας. Τα αίτια που την προκαλούν είναι δύο: η απαγόρευση του εμπορίου, που επέβαλε η Πύλη¹³⁰, αποκλείοντας και τις εμπορικές επαφές της Κρήτης με την Ανατολή και η κυριαρχία των Μπαρμπάρτζων πειρατών στα κρητικά πελάγη, που εμπόδιζε τα δυτικά καράβια να προσεγγίσουν το νησί και έπληττε καίρια την κρητική ναυτιλία που χρησιμοποιούσε τη βενετική σημαία. Προσπαθώντας να διατηρήσει τις εμπορικές σχέσεις του νησιού με τη μητρόπολη και τη χριστιανική Δύση, η κρητική ναυτιλία δέχεται βαριά πλήγματα από τους Μπαρμπάρτζους. Χωρίς τα περιθώρια των επαφών με την Ανατολή, δεν μπορεί να

αποκαταστήσει τις απώλειες των μονάδων της με τη ναυπήγηση νέων και καθηλώνεται¹³¹.

Τα αδιέξοδα που αντιμετωπίζει το κρητικό εξαγωγικό εμπόριο οδηγούν σε πτώχευση τους πιο σημαντικούς εμπόρους του νησιού. Δεν βρίσκεται κανείς υποψήφιος ενοικιαστής των τελωνειακών δασμών που απομένουν στο κράτος, με ελάχιστη ή μηδενική απόδοση. Την κρίση του εμπορίου επιδεινώνει η διακοπή των εξαγωγών κρασιών προς τη Δύση, που πραγματοποιούσαν άλλοτε επί τόπου τα καράβια των δυτικών χωρών. Οι δυτικοί εμποροκαπετάνιοι αποφεύγουν να καταπλέουν στην Κρήτη αυτή την περίοδο. Οι Βενετοί σπεύδουν να μειώσουν κατά 50% τους δασμούς, για να προκαλέσουν το συναγωνισμό των δυτικών εμπορών, χωρίς κανένα αποτέλεσμα¹³².

Ο διετής αποκλεισμός της Κρήτης: Το λαθρεμπόριο σιτηρών.

Μέσα στην ασφυκτική αυτή κατάσταση, είναι αξιοσημείωτο ότι δεν ανακόπηκε η εμπορική επικοινωνία του Αρχιπελάγους με την Κρήτη. Οι αποστολές σιτηρών «με μεγάλα και μικρά πλοία των νησιών συνεχίστηκαν, παρά τις απαγορεύσεις των Τούρκων και τις απειλές των Μπαρμπαρέζων, τις οποίες αψηφούσαν οι Αιγαιοπελαγίτες», «διακινδυνεύοντας τη ζωή και την περιουσία τους», όπως διαπιστώνει ο Cinvan. Με αυτές τις ριψοκίνδυνες ενέργειες θεωρεί ότι οι νησιώτες εκδήλωναν την επιθυμία τους «να απαλλαγούν από την τυραννία των Τούρκων και να περάσουν στην κυριαρχία των Βενετών, προκειμένου να απαλλαγούν από τη δυσβάστακτη ετήσια φορολογία των 80.000 ρεαλίων και τις άλλες συναφείς καταπίσεις, ένεκα των οποίων είχαν περιέλθει σε έσχατη ένδεια»¹³³.

Παράλληλα με τις «επίσημες» - αλλά παράνομες - αποστολές σιτηρών¹³⁴, συνεχίστηκαν, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, και οι ιδιαίτερες εμπορευματικές σχέσεις των νησιών του Αιγαίου με την Κρήτη, κατά τη διάρκεια του «αποκλεισμού». Οι νησιώτες που «έφταναν συνεχώς με εμπορεύματα ανέρχονταν σε σημαντικό αριθμό», γράφει ο Cinvan¹³⁵.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η εμπορική κίνηση και, ιδίως, το λαθρεμπόριο σιτηρών δεν επηρεάστηκαν όσο δραστικά θα ανέμενε κανείς από τους περιορισμούς των Τούρκων και τη δράση των μουσουλμάνων πειρατών στην περιοχή, αυτή τη διετία. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει την εξασθένιση της κεντρικής εξουσίας¹³⁶ από τη μια μεριά, και μια αμεσότερη οικονομική σχέση των εμπορών και κοινοταρχών του Αιγαίου με τους Έλληνες και δυτικούς πειρατές από την άλλη. Ο Βενετός αξιωματούχος το αποδίδει στην κοινωνική δυσφορία που προκαλούσε στο νησιωτικό κόσμο η φορολογική καταδυνάστευση.

Η κατάσταση στο Αιγαίο κατά τη διετία του εμπορικού αποκλεισμού.

Στα τέλη της τέταρτης δεκαετίας είχε σβύσει πια ο απόηχος των μέτρων προνοίας που είχε εφαρμόσει η Πύλη, μετά την κατάκτηση, για την προαγωγή της νησιωτικής οικονομίας. «Η οθωμανική αυτοκρατορία έχει πάψει να είναι καθεστώς προστατευτικό των υπηκόων της». Η αδυναμία της να αντιμετωπίσει τα προβλήματα της οικονομικής κρίσης οδηγεί στην εξαθλίωση ευρέα αγροτικά και αστικά στρώματα, εντείνοντας τα συμπτώματα της εσωτερικής της κατάρπτωσης¹³⁷. Τα νησιά του Αιγαίου, πεδίο πρόσφορο σε κατοποιήσεις κάθε είδους και εθνικότητας πειρατών και καταδρομένων που αποδεκάτιζαν την παραγωγή τους και τα εργατικά χέρια, σε περιόδους έξαρσης της πειρατείας, βούλιαζαν στην ανέχεια, ιδίως τα μικρότερα, και δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στα φορολογικά βάρη. Γενικά, υπό συνθήκες που παρακώλυαν τη ναυτιλιακή δράση, κύρια πηγή συσσώρευσης κεφαλαίων για τη νησιωτική οικονομία, εντεινονταν, εκτός των άλλων συνεπειών, και αυτές της φορολογικής καταπίεσης. Τέτοιες συνθήκες προφανώς δημιουργήθηκαν κατά τη διετία του εμπορικού αποκλεισμού, τροφοδοτώντας δικαιολογημένα τη βενετική προπαγάνδα.

Αστήρικτοι αφορισμοί.

Δεν είναι ακόμη γνωστό αν κατά την πενταετία που ακολούθησε αποκαταστάθηκαν οι παλιοί ζωηροί ρυθμοί στις συναλλαγές του Αρχιπελάγους με την Κρήτη, ως ποιο σημείο έφτασε η αναμενόμενη ανάκαμψη του κρητικού ναυτικού εμπορίου, αν αποχώρησαν από τις κρητικές θάλασσες οι Μπαρμπαρέζοι και αν επανήλθαν στον Χάνδακα τα εμπορικά καράβια της Δύσης. Ο γνωστός αφορισμός ότι το εμπόριο στην Κρήτη γνώρισε μεγάλη ακμή τα τελευταία εκατό χρόνια της Βενετοκρατίας, είναι πολύ γενικευτικός και αστήρικτος.

Το εμπόριο, κατά την Τουρκοκρατία, υπέκειτο σε συχνές μεταβολές, δυσδιάκριτες στο μελετητή, υπό την επίδραση ενός πλήθους παραγόντων - άλλοτε αλληλένδετων και άλλοτε αλληλοσυγκρουόμενων, συχνά μεταβαλλόμενων και αστάθμητων - που δεν επενεργούσαν πάντοτε ενιαία σε μεγάλη ακτίνα, χρονική και τοπική. Ως εκ τούτου, η συναγωγή γενικών συμπερασμάτων για την εμπορική εικόνα εκτεταμένων οθωμανικών περιοχών είναι παρακινδυνευμένη και αυθαίρετη, όταν βασίζεται σε εξειδικευμένες πηγές που καλύπτουν περιορισμένα χρονικά διαστήματα. Ετσι λοιπόν, οι πληροφορίες του Cinvan για την οικονομική δυσπραγία του νησιωτικού Αιγαίου, την εξαθλίωση των νησιωτών και την περιορισμένη εμπορική κίνηση των νησιών, δεν θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν, για να απεικονίσουν σφαιρικά το οθωμανικό εμπόριο του Αρχιπελάγους - πέρα από το συγκεκριμένο διάστημα των ανωμαλιών (1638-1639) και μάλιστα για αιγαιακή περιοχή άγνωστης έκτασης - γιατί θα παρήγαγαν

μάλιστα για αιγαιακή περιοχή άγνωστης έκτασης - γιατί θα παρήγαγαν μια απλοϊκή και στρεβλή εικόνα και, επιπλέον, άσχετη με την πραγματικότητα.

Εμπορική και ναυτιλιακή δραστηριότητα σε καιρούς πολέμου: Αιγαιοπελαγίτες.

Για να προσεγγίσουμε με ασφάλεια την εμπορική και ναυτιλιακή πραγματικότητα του αιγαιακού χώρου, νησιωτικού και παράλιου, χρειάζεται να διερευνηθούν προηγουμένως τα ιταλικά - τουλάχιστον - και τα τουρκικά Αρχεία. Ήδη, από τις λίγες, μέχρι στιγμής, έρευνες που έχουν διεξαχθεί στα βενετικά Αρχεία, έχουν προκύψει σημαντικά στοιχεία για τις εμπορικές και ναυτιλιακές δραστηριότητες των βενετοκρατούμενων - εν μέρει και των τουρκοκρατούμενων - ελληνικών περιοχών, κατά το 16ο κυρίως αι., αναιρώντας τις κατεστημένες αντίθετες απόψεις της ιστοριογραφίας¹³⁸. Από μία πρόσφατη έρευνα παρέχονται στοιχεία που αποδεικνύουν τη λειτουργία του ναυτικού εμπορίου του Χάνδακα με τα οθωμανικά λιμάνια της ανατολικής Μεσογείου, κατά τη διάρκεια του Κρητικού πολέμου¹³⁹ και από τις αρχειακές πηγές που σχετίζονται με το προξενείο της Κρήτης, μαρτυρείται μια αντίστοιχη λειτουργία του οθωμανικού εμπορίου με τον Χάνδακα την ίδια περίοδο. Αλλά, μέχρι πριν λίγο, θεωρούσαμε δεδομένη τη διακοπή του εμπορίου στην Κρήτη, καθώς και στην Πελοπόννησο κατά τον πρώτο πόλεμο (1684-1699)¹⁴⁰. Και εκεί όμως, όπως θα δούμε πιο κάτω, επιβεβαιώνεται το αντίθετο από τα έγγραφα. Όταν λοιπόν, από μικρές ή και, τυχαίες ενίοτε, παράλληλες έρευνες μπορούμε να συγκεντρώσουμε τόσο χρήσιμες και, κυρίως, αδιαμφισβήτητες πληροφορίες για σημαντικά θέματα της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας, μπορεί εύκολα να φανταστεί ο αναγνώστης τι διάσταση θα αποκτούσαν οι γνώσεις μας για την πραγματική της εικόνα, εάν αναλαμβάνονταν κάποτε ειδικές αρχειακές έρευνες σε βάθος προς αυτή την κατεύθυνση.

Ασφαλώς, είναι ίσως αδύνατο να προσδιοριστεί επακριβώς η εμπορική και ναυτιλιακή δραστηριότητα των βενετοκρατούμενων και τουρκοκρατούμενων ελληνικών χωρών σε εποχές πολέμου. Επίσημα, διακόπτονταν οι εμπορικές σχέσεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας με το βενετικό κράτος¹⁴¹. Με εξαίρεση τις σπάνιες αυτομολήσεις ελληνικών (οθωμανικών) πλοίων προς τη βενετική πρωτεύουσα¹⁴², δεν πραγματοποιούνταν οθωμανικά εμπορικά ταξίδια προς τη Βενετία και, σύμφωνα με ορισμένες - ακόμη ανεπιβεβαιώτες - αρχειακές ενδείξεις, ούτε προς τις βενετικές κτήσεις του Ιονίου. Στην ευρύτερη περιφέρεια τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Η εμπορική επικοινωνία - άγνωστο ως ποιο βαθμό - συνεχιζόταν και, τουλάχιστον ως ένα ποσοστό, φαίνεται πως διεξαγόταν με τη συνείδηση, ίσως, και των δύο εμπόλεμων. Από βενετικές αρχειακές πηγές

μαρτυρείται η εμπορική επικοινωνία του βενετοκρατούμενου Ναυπλίου με τις «σκάλες της Τουρκίας» κατά τον πρώτο Πελοποννησιακό πόλεμο. Τις επαφές διατηρούσαν - νόμιμα από βενετικής πλευράς - τα ελληνικής πλοιοκτησίας εμπορικά πλοία του Ναυπλίου, τα οποία ταξίδευαν με βενετική σημαία και ήταν εξοπλισμένα και εφοδιασμένα με βενετικά διπλώματα και πασσαβάντια που χρησιμοποιούσαν - όχι πάντοτε - κατά τις νηοψίες των χριστιανών καταδρομέων¹⁴³.

Αντίστοιχα ταξίδια οθωμανικών εμπορικών πλοίων προς το Ναύπλιο, μεταξύ 1686-1699, δεν επισημαίνονται από τις παραπάνω εξειδικευμένες πηγές, θα τα θεωρούσαμε όμως πολύ πιθανά, αν, έστω, υπήρχαν ενδείξεις ότι τα ναυπλιώτικα πλοία κατέπλεαν στα οθωμανικά λιμάνια (με τουρκικές φρουρές) με τη βενετική σημαία. Οι Έλληνες Οθωμανοί υπήκοοι, πάντως, εξακολουθούσαν να εμπορεύονται και να θαλασσοπορούν, κατά το διάστημα των βενετοτουρκικών πολέμων, ακόμη και μέχρι την Ιταλία. Από βενετικό έγγραφο του 1718 πληροφορούμαστε ότι, κατά τη διάρκεια των δύο Πελοποννησιακών πολέμων (1684-1699 και 1715-1718), συνέχιζονταν κανονικά τα ταξίδια των Αιγαίοπελαγίων (υπηκόων της Πύλης) προς την παπική Αγκώνα¹⁴⁴.

Όροι ναυσιπλοΐας.

Με ποιους όρους ναυσιπλοούσαν σε καιρούς πολέμου οι Αιγαίο-πελαγίτες; Με τη μέθοδο της ομαδικής πλεύσης, που διαπιστώνουμε ότι ακολουθούν για τα ταξίδια μεγάλων αποστάσεων και σε καιρούς ειρήνης, ως το 1720;¹⁴⁵ Ήταν εξοπλισμένα τα καράβια τους;¹⁴⁶ Εφοδιάζονταν με παπικά πασσαβάντια οι Έλληνες εμποροκαπετάνιοι που είχαν προορισμό την Αγκώνα; Με ποια άλλα ιταλικά λιμάνια συνέχιζαν να διατηρούν επαφές; Χρησιμοποιούσαν την οθωμανική ή μόνο τις σημαίες της Πάτμου και του Αγίου Γεωργίου για τις οποίες πρόβλεπε η σχετική με τον πόλεμο καταδρομής βενετική νομοθεσία;

Ο πόλεμος καταδρομής και οι θεσμοί του.

Επίσημα, οι καταδρομείς των Βενετών δεν είχαν δικαίωμα να συλλαμβάνουν τους Έλληνες εμπορευομένους, υπηκόους της Πύλης, και να κατάρσχουν τα φορτία και τα καράβια τους, παρά υπό ορισμένες προϋποθέσεις που προβλέπονταν σαφώς από τα Capitoli του 1715, με τη νομοθέτηση των οποίων ρυθμιζονταν συνολικά - για πρώτη φορά στο βενετικό κράτος, κατά τον F. Sassi - τα θέματα του πολέμου καταδρομής. Οι Βενετοί, συνεπείς στην αντιτουρκική πολιτική τους, εξαιρούσαν τους Έλληνες υπηκόους του σουλτάνου από τους στόχους των πολεμικών επιχειρήσεων των καταδρομέων τους και τους αναγνώριζαν το δικαίωμα να ναυσιπλοούν και να εμπορεύονται ελεύθερα, εφόσον δεν συνεργάζονταν με τους Τούρκους (οικονομικά, εμπορικά, εργασιακά) και δεν εξυ-

πηρετούσαν τα τουρκικά συμφέροντα, με τον εφοδιασμό (σε τρόφιμα, εμπορεύματα κλπ.) των οθωμανικών πόλεων.

Σύμφωνα με τα άρθρα VI και VII των «Capitoli sulla guerra in Corsa» που επικυρώθηκαν στις 25 Μαΐου 1715 από τη βενετική Γερουσία, οι Έλληνες έμποροι και ναυτικοί, Οθωμανοί υπήκοοι, θεωρούνταν buona preda:

α) Όταν συνταξίδευαν με Τούρκους, οι οποίοι συλλαμβάνονταν, και όταν συμπεριφέρονταν εχθρικά προς τους καταδρομείς της Βενετίας (άρθρο VI) και

β) Όταν οι εμπορευόμενοι Έλληνες που χρησιμοποιούσαν τη σημαία της Πάτμου ή του Αγίου Γεωργίου μετέφεραν φορτία προοριζόμενα για τουρκικά λιμάνια ή όταν στο πλήρωμα των караβιών τους συμμετείχαν και Τούρκοι ναυτικοί (άρθρο VII)¹⁴⁷.

Στα πλαίσια της ίδιας πολιτικής, η βενετική Πολιτεία διαχώριζε εθνικά τους Έλληνες, υπέθαλπε τα επαναστατικά τους κινήματα και διατηρούσε αμειώτες της ελπίδες τους για απελευθέρωση. Στις βενετικές πηγές δεν σπανίζουν οι αναφορές στην «Ελλάδα», ως χώρα υπό οθωμανική κατοχή¹⁴⁸.

Κρητικός πόλεμος: Προϋποθέσεις εμπορικής δράσης στο Αιγαίο.

Κατά τη διάρκεια του Κρητικού πολέμου, η κυριαρχία των Βενετών στο Αιγαίο, η φορολόγηση των νησιών από αυτούς (εκτός από τα επτά που διατηρούσαν τουρκικές φρουρές, για τα οποία δίστανται οι πηγές) και η άσκηση μιας πιο ουσιαστικής εξουσίας που ενισχύει το θεσμό των κοινοτήτων, φαίνεται ότι δημιουργούν προϋποθέσεις εμπορικής και ναυτικής δράσης για τους Αιγαιοπελαγίτες. Οι Κυκλάδες θεωρείται ότι διατηρούν εμπορικές σχέσεις, τόσο με τους Τούρκους, όσο και με τους Βενετούς¹⁴⁹. Στο Αιγαίο παρατηρείται αύξηση του γαλλικού εμπορίου και αναφέρεται εγκατάσταση Γάλλων εμπόρων στη Νάξο και τη Μήλο¹⁵⁰. Η Μήλος μεταβάλλεται σε αποικία των μεγάλων δυτικών πειρατών (Γάλλων, Ιταλών) με «θυγατρική» την κοντινή Κίμωλο για τους μικρότερους. Παρόμοιες αποικίες είναι: η Μύκονος (κυρίως για τους Δαλματούς υπηκόους της Βενετίας και τους Ραγουζαίους), η Πάρος, η Κέα, η Κύθνος, η Σίφνος, η Ίος και ίσως η Αντίπαρος¹⁵¹. Την Άσπρη Θάλασσα αναταράζουν οι διατεμνόμενες ρότες των κουρσάρικων πλοίων.

Χωρίς επαρκείς πληροφορίες των πηγών δεν είναι δυνατόν να υπολογιστεί - ούτε κατά προσέγγιση - η εμπορική δραστηριότητα των νησιών του Αιγαίου στο εικοσιπεντάχρονο διάστημα του Κρητικού πολέμου. Θα περιοριστούμε λοιπόν να διαπιστώσουμε τις επαφές που διατήρησαν οι Αιγαιοπελαγίτες με τον Χάνδακα, στο ίδιο διάστημα, όπως αυτές στοι-

χειοθετούνται και, συνάμα, επαληθεύονται από τα έγγραφα του κρητικού προξενείου. Για να σχηματίσει όμως ο αναγνώστης μια, πιο ολοκληρωμένη, πρώτη εικόνα της εμπορικής και ναυτιλιακής κίνησης που παρουσίαζε τότε το κρητικό λιμάνι, είναι χρήσιμο να ανακεφαλαιώσουμε τα πορίσματα της πρόσφατης έρευνας, που επιβεβαιώνουν την αντίστοιχη εμπορική επικοινωνία του Χάνδακα με το Αρχιπελάγος και τις οθωμανικές χώρες της Εγγύς Ανατολής.

Το εμπόριο του Χάνδακα στη διάρκεια του πολέμου.

Χωρίς τις επαφές με τη Δύση - εκτός ελαχίστων περιπτώσεων - το εμπόριο του Χάνδακα εμφανίζεται κατά πολύ μειωμένο, στο διάστημα του πολέμου. Από τις αρχειακές πηγές (τα *atti* των ετών 1635-1661 του Μιχαήλ Perí, ενός από τους συμβολαιογράφους του Χάνδακα) μαρτυρούνται μεμονωμένες ανταλλαγές κρητικών προϊόντων - μοναδικό εμπορεύσιμο πλεόνασμα εμφανίζει η αμπελοπαράγωγή - με είδη πρώτης ανάγκης, που προορίζονταν για τον επισιτισμό του στρατού και του λαού της Κρήτης. Οι έμποροι και ναυτικοί του Χάνδακα δρούσαν, κατά κύριο λόγο, στο χώρο του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου. Εμπορεύονταν κρητικά κρασιά και σταφίδες στα νησιά και στα οθωμανικά λιμάνια των ακτών του Αρχιπελάγους, στα λιμάνια της Συρίας, της Κύπρου και της Αιγύπτου, και από εκείνα προμηθεύονταν στάρια, όσπρια, κρέατα, ξύλα και κρασιά του τόπου. Τις μεταφορές εκτελούσαν κρητικά καράβια ή και καράβια των νησιών που ναυλώνονταν από τους εμπόρους του Χάνδακα. Προς την κατεύθυνση της Βενετίας, έφταναν μέχρι τη Ζάκυνθο, από όπου προμηθεύονταν κρασί. Δεν είναι φανερό αν εκεί διενεργούσαν διαμετακομιστικό εμπόριο προς τη μητρόπολη ή απευθείας εξαγωγές στο νησί. Στην ίδια την Κρήτη τα πλοία του Χάνδακα ταξίδευαν στα Χανιά, τη Σητεία, το φρούριο του Σελίνου και, κυρίως, στη Σπιναλόγκα¹⁵².

Δυστυχώς, δεν φαίνεται από πουθενά με ποια σημαία ταξίδευαν τα κρητικά πλοία προς τα λιμάνια της οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά τους πολεμικούς χρόνους. Επίσης δεν αναφέρονται στις πηγές τα λιμάνια των αιγαιακών παραλίων, από τα οποία μάλλον προμηθεύονταν στάρια και όσπρια οι καπετάνιοι του Χάνδακα. Στο Αιγαίο, όπου επικρατούσαν οι Βενετοί, πιθανότατα ταξίδευαν με βενετική σημαία. Τι γινόταν όμως στις θάλασσες της ανατολικής Μεσογείου; Μήπως η Πύλη, για λόγους προπαγάνδας, ήταν ανεκτική προς τους Κρητικούς ή μήπως οι καπετάνιοι του Χάνδακα ύψωναν την τουρκική σημαία, όταν κατέπλεαν σε οθωμανικά λιμάνια, δηλώνοντας ως τόπους προέλευσης τις τουρκοκρατούμενες περιοχές του νησιού¹⁵³; Τέλος, οι εμπορικές συναλλαγές με τις περιοχές αυτές διενεργούνταν νόμιμα, με την άδεια της βενετικής διοίκησης του Χάνδακα και της αντίστοιχης τουρκικής, των Χανίων, ή λαθραία; Παρόμοια ερωτήματα που περιμένουν την απάντησή τους δημι-

οργανώνονται και για την αντίστοιχη πλευρά, της επικοινωνίας που διατήρησαν με τον Χάνδακα οι Έλληνες έμποροι, Οθωμανοί υπήκοοι, κατά τη διάρκεια του πολέμου.

Εισαγωγές οθωμανικών σιτηρών στον πολιορκούμενο Χάνδακα.

Από τις πηγές του κρητικού προξενείου μπορούμε βάσιμα να συμπεράνουμε ότι τα εμπορικά ταξίδια προς τον Χάνδακα - τουλάχιστον των Αιγαιοπελαγίτων - δεν επηρεάστηκαν ιδιαίτερα, ως προς τη συχνότητά τους, από τις πολεμικές ενέργειες. Τις αφίξεις των πλοίων του Αρχιεπισκόπου, που μετέφεραν σιτάρια στο κρητικό λιμάνι, αποκαλεί «καθημερινές» ο αναπληρωτής δούκας της Κρήτης Hieronymo Bondumier στο διάταγμα της 12ης Απριλίου 1648, με το οποίο κατέλαβε τη χρεώουσα τότε θέση του Έλληνα προξένου ο Χανιώτης Φίλιππος Benin. Στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται, επίσης, ότι στο λιμάνι του Χάνδακα βρίσκονταν τότε καραβοκύρηδες και ναυτικοί από την Πάτμο, τη Σαντορίνη, την Πάρο, τη Σίφνο και τη Μήλο, οι οποίοι, μάλιστα, είχαν εκλέξει τον Benin πρόξενο και είχαν φροντίσει να επικυρωθεί η εκλογή του¹⁵⁴.

Το γεγονός ότι συνεχίστηκε η λειτουργία του προξενείου και μετά την έναρξη του πολέμου και, ιδίως, το ότι οι εμπορευόμενοι νησιώτες προχώρησαν στην πλήρωση της κενής θέσης του προξένου τους τη χρονιά που άρχισε η συστηματική πολιορκία του Χάνδακα, σημαίνει - οπωσδήποτε - τουλάχιστον δύο πράγματα για το μελετητή της ιστορίας του προξενικού θεσμού γενικά: ότι, πράγματι, οι συναλλαγές των Ελλήνων εμπόρων, Οθωμανών υπηκόων, με τον βενετοκρατούμενο Χάνδακα συνεχίστηκαν κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών και ότι, επιπλέον, είχαν την απαραίτητη - για την παγιωμένη πρακτική της λειτουργίας του θεσμού - ένταση και πυκνότητα. Ο χαρακτηρισμός των εμπορικών ταξιδιών, ως «καθημερινών», από τον Bondumier, που έρχεται απλώς να προσδιορίσει ειδικότερα την πυκνότητά τους - έτσι κι αλλιώς δεδομένη με βάση τα εσωτερικά ερμηνευτικά κριτήρια της προξενικής εκλογής του 1648 - στην ουσία επαληθεύεται από αυτήν¹⁵⁵.

Όροι ναυσιπλοΐας. Διάσπαση του αποκλεισμού.

Για τους όρους υπό τους οποίους διεξάγονταν οι διαπιστωμένες αυτές εμπορικές επαφές, μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε. Κατ' αρχήν, φαίνεται πολύ πιθανό ότι τα εμπορικά ταξίδια των Ελλήνων, Οθωμανών υπηκόων, προς τον Χάνδακα τελούσαν υπό την προστασία των Βενετών που κυριαρχούσαν στο Αιγαίο και δεν παρενοχλούνταν από τους συμμάχους τους χριστιανούς καταδρομείς· ότι οι Αιγαιοπελαγίτες ναυτικοί ήταν σε θέση να διασπούν τυχόν αποκλεισμούς των Τούρκων και να αποφεύγουν τις προσβολές των καταδρομέων τους, ταξιδεύοντας τη νύκτα· ότι το εμπόριό τους, που συνέτεινε στον εφοδιασμό του

βενετικού τμήματος της Κρήτης με σιτηρά, έχαιρε δασμολογικών απαλλαγών (ο Bondumier μιλάει αόριστα για μεγάλες διευκολύνσεις), και ότι τα κέρδη από αυτά τα ταξίδια αντιστάθμιζαν, με το ύψος τους, τους κινδύνους του πολέμου.

Από την άλλη μεριά, η πληροφορία του σύγχρονου περιηγητή François Richard ότι οι Αιγαιοπελαγίτες θαλασσοπορούσαν τη νύκτα, για να αποφεύγουν τις γρήγορες φελούκες των μουσουλμάνων και χριστιανών πειρατών που πλημμύριζαν το Αρχιπέλαγος, και η αξιολόγηση της εμπορικής επιχείρησης ως «επικίνδυνης πράξης, κατά την οποία ο ναυτικός έπαιζε με το καράβι και το εμπόρευσμά του», ενισχύουν την άποψη ότι τα ταξίδια των νησιωτών προς τον Χάνδακα δεν είχαν τη βενετική προστασία, αλλά διενεργούνταν με «ρίσκο» των εμπορευόμενων ναυτικών. Την άποψη αυτή ίσως, εν μέρει, επιβεβαιώνει και ο χαρακτηρισμός των Αιγαιοπελαγιδών που «έφταναν καθημερινά» στον Χάνδακα, ως «ξένων» (*forestieri*) από τον Bondumier στο δίπλωμα του 1648¹⁵⁶.

Δεν είναι γνωστό πόσο ακριβώς κράτησαν αυτά τα ταξίδια· σύμφωνα με ορισμένες ενδείξεις, αρκετά μετά το 1648, ίσως και μέχρι το 1667, έτος της στενότερης πολιορκίας του Χάνδακα, υπό την προϋπόθεση ότι δεν είχαν μεταβληθεί, εν τω μεταξύ, οι απαραίτητες για την εμπορική και ναυτιλιακή δράση συνθήκες¹⁵⁷. Από τη στιγμή, πάντως, που οι επαφές των Κρητικών υπηκόων της Βενετίας με τα λιμάνια της αυτοκρατορίας είναι δεδομένες, μπορούμε εύλογα να υπολογίζουμε στην αντιστοιχία των οθωμανικών συναλλαγών με το κρητικό λιμάνι την ίδια περίοδο.

ΤΟ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΕΜΠΟΡΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΥΠΗΚΩΩΝ ΣΤΟΝ ΧΑΝΔΑΚΑ

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά.

Μεταξύ όλων των εμπορικών προξενείων που εγκαταστάθηκαν και λειτούργησαν σε βενετικά εμπορικά κέντρα για την εξυπηρέτηση του ελληνικού ναυτικού εμπορίου (Βενετία, Χάνδακας, Ναύπλιο) ή του διαμετακομιστικού (Κέρκυρα, Ζάκυνθος, Κεφαλλονιά), το προξενείο του Χάνδακα είναι το μόνο που συνεχίζει τη λειτουργία του σε περίοδο τουρκοβενετικού πολέμου¹⁵⁸. Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί αποδεικνύει την αυτόνομη, από οποιαδήποτε ανάμειξη ή επιρροή της Πύλης, υπόσταση και λειτουργία του προξενικού θεσμού. Οι Έλληνες έμποροι αυτοδιαχειρίζονται τις σχέσεις τους με την εμπόλεμη Κρήτη, ακολουθώντας την ίδια προπολεμική πρακτική. Κάθε θέμα σχετικό με την ύπαρξη και τη λειτουργία του κρητικού προξενείου (ονομασία προξένων, εμπορικές διευκολύνσεις κλπ.) γίνεται, όπως άλλοτε, αντικείμενο διαπραγματεύσεων ανάμεσα στους εμπόρους εισαγωγείς σιτηρών και το

δούκα της Κρήτης.

Σε όλα τα καταστατικά έγγραφα του προξενείου του Χάνδακα διακρίνεται η προθυμία της βενετικής ηγεσίας να διευκολύνει το οθωμανικό σιτεμπόριο. Ιδιαίτερα στο τελευταίο, της πολεμικής περιόδου, γίνεται λόγος για «μεγάλες διευκολύνσεις», τις οποίες πρόσφερε, όπως φαίνεται, ο Bonduñier στους Αιγαιοπελαγίτες εμποροκαπετάνιους, στην προσπάθειά του να καλύψει τις διογκούμενες, ένεκα του πολέμου, ανάγκες επισιτισμού του στρατού και του λαού της Κρήτης¹⁵⁹.

Από τα ίδια έγγραφα προκύπτει ότι στην περίπτωση του κρητικού προξενείου δεν σημειώνονται επεμβάσεις που τυχόν θα δυσχέραιναν τη λειτουργία του θεσμού. Οι βενετικές αξιώσεις που επιβάλλονται σε άλλα οθωμανικά προξενεία (Ζάκυνθος, Βενετία, Κέρκυρα) είναι άγνωστες στο προξενείο του Χάνδακα, για δύο κυρίως λόγους:

1. Γιατί τα αμοιβαία συμφέροντα (της βενετικής κτήσης και των Ελλήνων εμπόρων) που εξυπηρετούσε η ίδρυση του προξενείου, διατηρήθηκαν σταθερά και αναλλοίωτα μέχρι τέλους και

2. Γιατί η ισχυρή θέση της Βενετίας στο διεθνές εμπόριο της Ανατολής, κατά το πρώτο ήμισυ του 17ου αι., της επέτρεψε να τηρήσει την παραδοσιακή ανεκτική στάση της έναντι του ξένου εμπορίου, να μην το επιβαρύνει, δηλαδή, με δασμολογικά ή άλλα μέτρα που θα δυσχέραιναν τη διεξαγωγή του¹⁶⁰.

Η ομαλή λειτουργία, λοιπόν, και η αναλλοίωτη από επεμβάσεις φυσιογνωμία που διατήρησε ο θεσμός, με τη συμβολή αυτών των παραγόντων, είναι οι ιδιότητες οι οποίες κατ' εξοχήν διακρίνουν το κρητικό από όλα τα άλλα ελληνικά εμπορικά προξενεία.

Οι αρχειακές πηγές του κρητικού προξενείου. Η ίδρυση και οι ιδρυτές.

Οι μέχρι στιγμής πληροφορίες που έχουμε για το ελληνικό (οθωμανικό) εμπορικό προξενείο της Κρήτης προέρχονται από τέσσερα ανέκδοτα έγγραφα του Κρατικού Αρχείου Βενετίας: μία βενετική νοταριακή πράξη (από το *archivio notarile*) και τρία επίσημα καταστατικά έγγραφα του προξενείου - πράξεις δουκών της Κρήτης - καταχωρισμένα σε κατάσταση του *archivio del Duca di Candia*¹⁶¹.

Κατά τις ενδείξεις των ανωτέρω πηγών, το προξενείο του Χάνδακα είναι το μόνο ελληνικό (οθωμανικό) προξενείο που λειτουργήσε στη βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά το 17ο αιώνα¹⁶² και, ίσως, σε όλη την περίοδο της Βενετοκρατίας¹⁶³. Ιδρύθηκε στις 10 Απριλίου 1629 με πράξη του δούκα της Κρήτης Marco Gradenigo¹⁶⁴ και με πρωτοβουλία των παρακάτω εμπόρων και караβοκύρηδων - εισαγωγέων σιτηρών - που βρίσκονταν τότε με τα καράβια τους (σαΐκες) στο λιμάνι του Χάνδακα.

«Andrea Patron da Coroni
Drosso carauochiri da Salonichi

Drosso carauochiri da Salonichi
 Nicola Carauochiri da Patino
 Borthalamio Carauochiri da Patino
 Gianni Carauochiri da Scopello
 Cubi Carauochiri da Scopello
 Vlasi Carauochiri da Calolimno
 Pandasi Carauochiri da Aulona
 Gianni Carauochiri da Samo
 Stamati Carauochiri da Coroni
 Giannaco Carauochiri da Calolimno
 Mercanti
 Gianachi Mercante da Neno ^{sic} (Αἴνο;)
 Nicolò Mercante da Athene
 [f. 82v] Zane mercante da Napoli
 Gianachi mercante da Napoli
 Dimitri Bacaturi mercante da Napoli
 Giorgachi mercante dal mar negro
 Manoli mercante da Napoli
 Canachi mercante da Napoli»¹⁶⁵

Οι περιοχές δικαιοδοσίας του κρητικού προξενείου.

Οι παραπάνω εμπορευόμενοι ενεργούσαν εκ μέρους ενός ευρύτερου συνόλου που είναι δύσκολο να προσδιοριστεί επακριβώς, φαίνεται όμως ότι καταμερίζεται τοπωνυμιακά ανάμεσα σε γνωστά εμπορικά και ναυτιλιακά κέντρα ευρύτερων αιτοπαραγωγών περιοχών της οθωμανικής αυτοκρατορίας και στα νησιά του Αιγαίου Πελάγους. Μεταξύ των τελευταίων αναφέρονται - στους ενδεικτικούς καταλόγους που έχουμε υπόψη - η Πάτμος, η Ρόδος, η Μυτιλήνη, η Λήμνος, η Σάμος, η Ξαντορίνη, η Πάρος, η Σίφνος και η Μήλος. Η έλλειψη άλλων σχετικών πηγών δεν σημαίνει καθόλου ότι το νησιωτικό Αιγαίο αντιπροσωπεύεται μόνο από τα πιο πάνω νησιά στα ταξίδια του Χάνδακα. Οι Αιγαίοπελαγίτες καπετάνιοι, αυτή την περίοδο ιδιαίτερα, ταξιδεύουν όλη τη Μεσόγειο.

Όπως προκύπτει από το ιδρυτικό έγγραφο του 1629 και τη νοταριακή πράξη του 1630, στην Κρήτη έφταναν καράβια από την Αυλώνα, Λευκάδα, Μεθώνη, Κορώνη, Ναύπλιο, Αθήνα, Θεσσαλονίκη, Αίνο, Κασσάνδρα, Καλλίπολη, Κωνσταντινούπολη, Καλολίμνο, Μαρμαρά, Σωζόπολη, Σμύρνη, μεταφέροντας σιτηρά της νότιας Αλβανίας, Ηπείρου, Πελοποννήσου, Αττικής, Μακεδονίας, Θράκης, ίσως και περιοχών του Ευξείνου(;) και της Μικράς Ασίας αλλά, προφανώς, και άλλα είδη εμπορευμάτων. Κατά τις ενδείξεις των συγκεκριμένων εγγράφων, τα τοπωνύμια δηλώνουν τους τόπους προέλευσης των καραβιών, οι οποίοι φαίνεται να ταυτίζονται και με τους τόπους καταγωγής των καραβοκύρηδων. Σε αυτούς «και άλλους

τόπους της Τουρκίας» εκτεινόταν η δικαιοδοσία του προξενείου¹⁶⁶.

Την πρώτη θέση μέσα στο γενικό σύνολο των παράλιων και νησιωτικών εμπορικών και ναυτιλιακών κέντρων φαίνεται πως κατείχε η Πάτμος, όπως συμπεραίνεται από την προσωνυμία «Console de Patignoti» που δίνουν στον πρόξενο της Κρήτης οι Βενετοί, κατά τις εκλογές του 1629 και 1630¹⁶⁷. Τούτο δεν προϋποθέτει, βέβαια, και πατμιακή προέλευση των φορτίων σιτηρών, τα οποία προφανώς αγοράζονταν από σιτοπαραγωγούς περιοχές ή και από αιγαιακά κέντρα εμπορίας των πειρατικών λειών¹⁶⁸.

Οι πρόξενοι.

Πρώτος ισόβιος πρόξενος προτείνεται από τους εκπροσώπους των εμπόρων και, στη συνέχεια, εκλέγεται επίσημα, με διάταγμα του δούκα της Κρήτης Marco Gradenigo, ο Αθανάσιος Πολίτης, κάτοικος του Χάνδακα. Όπως περιγράφεται στο έγγραφο, ήταν άνθρωπος έμπειρος, ιδιαίτερα σ' αυτού του είδους τις επιχειρήσεις (σιτεμπόριο) και έμπιστος των εμπόρων, στους οποίους είχε προσφέρει, κατά καιρούς, «καλές και πιστές υπηρεσίες». Με αυτές τις συστάσεις των εμπόρων συμφωνούσαν και οι πληροφορίες που είχαν συγκεντρωθεί για το άτομό του, κατ' εντολή του δούκα¹⁶⁹.

Ο Πολίτης, εντούτοις, δεν κράτησε για πολύ τη θέση που ασφαλώς είχε επιζητήσει. Τον επόμενο χρόνο εγκατέλειψε την Κρήτη, για να εγκατασταθεί - πιθανόν - στη Βενετία, όπου τον βρίσκουμε να παραιτείται από το προξενικό αξίωμα, με την πράξη της 12ης Απριλίου 1630 του Βενετού συμβολαιογράφου Antonio Lusi. Με την ίδια πράξη μεταβίβαζε τα δικαιώματά του, ως προξένου, με τη σύμφωνη γνώμη των εμπόρων τους οποίους εκπροσωπούσε, στον εμπορευόμενο караβοκύρη Στάμο Αρέθα του ποτέ Ιωάννη, από τη Λευκάδα, επίσης κάτοικο του Χάνδακα¹⁷⁰.

Η επίσημη εκλογή του Αρέθα στο προξενικό αξίωμα πραγματοποιήθηκε δύο μήνες αργότερα και διακρίνεται σε δύο φάσεις. Κατά την πρώτη, εκλέγεται ως πρόξενος των Ελλήνων εμπόρων υπηκόων του σουλτάνου στον Χάνδακα, ενώπιον Βενετού συμβολαιογράφου, από ομάδα τριάντα εμποροκαπετάνιων που βρίσκονταν με τα καράβια τους στη Βενετία για εμπορικούς λόγους και, ως εκ τούτου, δεν μπορούσαν να συμμετάσχουν στην επίσημη διαδικασία της εκλογής που θα λάβαινε χώρα στην Κρήτη¹⁷¹. Τη διαδικασία αυτή, που κάλυπτε τη δεύτερη και κύρια φάση της εκλογής, είχαν αναλάβει να διεκπεραιώσουν οι ευρισκόμενοι τότε στον Χάνδακα, για παρόμοιους εμπορικούς σκοπούς, συμπατριώτες τους, έμποροι και караβοκύρηδες¹⁷². Στις επαφές τους με το δούκα της Κρήτης, ξέρουμε ότι χρησιμοποίησαν και τις νοταριακές πράξεις που τους είχαν αποσταλεί εγκαίρως από τη Βενετία. Το προξενικό δίπλωμα, με το οποίο εκλέγεται ισόβιος πρόξενος «του έθνους των προαναφερθέντων τόπων»

(«Πάτμου, Κορώνης, Θεσσαλονίκης, Σκοπέλλου, Καλολίμνου και άλλων») στην Κρήτη ο Στάμος Αρέθας, εκδίδεται την 29η Ιουλίου 1630 και υπογράφεται από το δούκα Lazzaro Mocenigo¹⁷³.

Ο χαρακτήρας της προξενικής εκπροσώπησης στον Χάνδακα.

Στα καταστατικά έγγραφα του προξενείου του Χάνδακα δεν διευκρινίζεται αν η υπαγωγή των εμπορευομένων σε αυτό ήταν αναγκαστική ή προαιρετική· αν, δηλαδή, διατηρούσαν το δικαίωμα να απευθύνονται σε ιδιωτικούς εμπορικούς πράκτορες, παρακάμπτοντας τον πρόξενο, όπως γινόταν αργότερα σε ορισμένα προξενεία των Επτανήσων και, κατά περίόδους, στο προξενείο της Βενετίας¹⁷⁴.

Εκ πρώτης όψεως, φαίνεται ότι το αίτημα για την εγκατάσταση του προξενείου στον Χάνδακα είχε καθολικό χαρακτήρα, διερμήνευε δηλαδή τη συλλογική ανάγκη για επίσημη προξενική εκπροσώπηση των Ελλήνων εμπόρων και караβοκύρηδων που διενεργούσαν εμπόριο στην πρωτεύουσα της Κρήτης. Αν λάβουμε υπόψη,

α) ότι οι Πάτμιοι εντάσσονται συλλογικά στο προξενείο, ενώ διέθεταν εμπειρία και κατεστημένες σχέσεις γνωριμίας και συνεργασίας με τους Κρητικούς, λόγω των παλαιών σχέσεων του νησιού τους με την Κρήτη, όπου η μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου είχε μετόχια και τριάντα χωριά,

β) ότι οι έμποροι που πρωτοστάτησαν στην εγκατάσταση του προξενείου και είχαν σαφή αντίληψη των δυνατοτήτων της ιδιωτικής εκπροσώπησης (την οποία χρησιμοποιούσαν μέχρι τότε όλοι οι Οθωμανοί υπήκοοι) την αξιολογούσαν ως ανεπαρκή για τις ανάγκες των συναλλαγών, στο ιδρυτικό έγγραφο του 1629 και

γ) ότι οι ίδιοι ενεργούσαν ως εκπρόσωποι ενός ευρύτερου συνόλου που περιελάμβανε, τουλάχιστον, όλους τους εισαγωγείς σιτηρών οι οποίοι διατηρούσαν επαφές με τον Χάνδακα, μπορούμε βάσιμα να συμπεράνουμε ότι η ένταξη των εμπορευομένων στη δικαιοδοσία του προξενείου διέθετε τη γενική συναίνεση¹⁷⁵. Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει, εν μέρει, και ο γενικευτικός τρόπος με τον οποίο διατυπώνονται οι αρμοδιότητες του προξένου στο δίπλωμα εκλογής¹⁷⁶, το οποίο, ταυτόχρονα, χρησιμεύει και ως καταστατικό λειτουργίας του κρητικού προξενείου, καθώς και η απουσία αρχειακών πηγών, σχετικών με σύγχρονες ή μεταγενέστερες αντιδράσεις των εμπόρων κατά της προξενικής εξουσίας.

Τα προξενικά διπλώματα.

Και τα τρία προξενικά διπλώματα που έχουμε από τις ισόριθμες εκλογές στον Χάνδακα, συντάσσονται κατά το πρότυπο των δυτικών ανάλογων διπλωμάτων, ιδίως των βενετικών. Τα πρωτότυπα, που παραδίδονται στους προξένους, ήταν γραμμένα σε περγαμνή και έφεραν τη

σφραγίδα του Αγίου Μάρκου¹⁷⁷. Τέτοια διπλώματα απαντώνται και στα άλλα ελληνικά εμπορικά προξενεία που λειτούργησαν στο βενετικό κράτος. Θεωρητικά, επέχουν και τη θέση των καταστατικών λειτουργίας των προξενείων - όταν δεν συντάσσονται ιδιαίτερα καταστατικά - εφόσον, από τη φύση τους, τα προξενικά διπλώματα αναφέρονται σε γενικές και κοινώς αποδεκτές αρχές της λειτουργίας του προξενικού θεσμού.

Στις περιπτώσεις των ελληνικών εμπορικών προξενείων, δεν απαντώνται αυτή την περίοδο ιδιαίτεροι κανονισμοί λειτουργίας τους, επειδή ο έλεγχος της λειτουργίας του θεσμού στο βενετικό κράτος είναι ακόμη στα χέρια των εμπόρων. Δεν απαντώνται και αργότερα, στην περιφέρεια της επικράτειας (Πελοπόννησος), όπου οι έμποροι διατηρούν πρωτοβουλίες, διαπραγματευόμενοι απευθείας με τους Βενετούς αντιπροσώπους που συμβιβάζονται ευκολότερα, προκειμένου να καλύπτουν τις ανάγκες του εμπορίου της βενετικής κτήσης. Τέτοια έγγραφα, στα οποία διατυπώνονται, υπό τη μορφή άρθρων (*capitoli*) οι κανόνες που ρυθμίζουν - ειδικότερα - τη λειτουργία των προξενείων, απαντώνται από το 1675 και εξής στο προξενείο της Βενετίας και από την αρχή του 18ου αι. στη Ζάκυνθο και συντάσσονται (κατά το τυπικό που ισχύει για τα βενετικά προξενεία) από τους Cinque Savi alla Mercanzia, οι οποίοι αρχίζουν τότε να επεμβαίνουν πιο δραστικά στα θέματα λειτουργίας των δύο προξενείων και του θεσμού γενικότερα¹⁷⁸.

Η ισοτιμία του κρητικού προξενείου και τα «μεσαιωνικά» του χαρακτηριστικά.

Και στα τρία διατάγματα των δουκών της Κρήτης, με τα οποία «εκλέγονταν» επίσημα οι αντίστοιχοι πρόξενοι των ελληνικών (οθωμανικών) *nazioni* στον Χάνδακα, το 1629, 1630 και 1648, περιέχεται η συνήθης - στα προξενικά διπλώματα - αναφορά στην προξενική ιδιότητα των εκλεγόμενων, στα καθήκοντα και τα προνόμια του αξιώματος, στην αμοιβή τους με τα γνωστά προξενικά δικαιώματα και στην ισοτιμία τους με όλους τους άλλους προξένους¹⁷⁹. Με βάση πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά κριτήρια, ξεχώριζαν, ασφαλώς, οι πιο σημαντικοί εμπορικοί πρόξενοι από τους υπόλοιπους. Στην περιφέρεια του κράτους, η φυσιολογική εξισορρόπηση των κριτηρίων αμβλύνει ανάλογα και τη σημασία των διακρίσεων.

Εντούτοις, παρά την ισότιμη μεταχείριση που είχε, κατά τις ενδείξεις των πηγών, ο πρόξενος των Ελλήνων (Οθωμανών) εμπόρων στον Χάνδακα, σε σύγκριση με εκείνους των κυρίαρχων κρατών, παραμένει ευδιάκριτη η ειδοποιός διαφορά του θεσμού, που λειτούργησε, στην περίπτωση του, κατά τα μεσαιωνικά πρότυπα. Η διαφορά αυτή επικεντρώνεται στον τρόπο εκλογής (από τους ίδιους τους εμπόρους), στην υπηκοότητα των προξένων (βενετική) και στο διττό ρόλο που διαδραματίζει στη συνολι-

κή διαδικασία η βενετική κυβέρνηση της Κρήτης, ενεργώντας, ταυτόχρονα, ως το κυρίαρχο κράτος που διορίζει τον πρόξενο και ως αυτό που αποδέχεται το διορισμό του και του επιτρέπει να ασκεί τα καθήκοντά του στη βενετική κτήση¹⁸⁰.

Υποψίες προκαλεί η υπηκοότητα του δεύτερου προξένου της Κρήτης Στάμου Αρέθα, ο οποίος, ενώ ήταν Λευκαδίτης караβοκύρης που διενεργούσε εξαγωγές οθωμανικών προϊόντων στη Βενετία και το βενετικό Rovigno¹⁸¹, φέρεται συγχρόνως εγκατεστημένος da diversi anni στον Χάνδακα, όταν εκλέγεται πρόξενος των Ελλήνων εμπόρων το 1630. Ίσως πρόκειται για μία από τις συνθήκες περιπτώσεις επαγγελματικής εγκατάστασης στη βενετική επικράτεια Ελλήνων εμπόρων της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Φαίνεται αρκετά πιθανό ότι, με βάση την ιδιαίτερη πατρίδα του, ο Αρέθας διενεργούσε εξαγωγές οθωμανικών προϊόντων (ίσως σιτηρών που προμηθευόταν από τις γειτονικές περιοχές) στα Επτάνησα, τη Βενετία, το Rovigno (ίσως και σε άλλα λιμάνια της Αδριατικής) και στην Κρήτη, όπου τελικά εγκαταστάθηκε, για να επιδοθεί στο εμπόριο, υπό την ευνοϊκότερη θέση του υπηκόου της Βενετίας. Υπηρέτησε ως ισόβιος πρόξενος των Ελλήνων εμπόρων, Οθωμανών υπηκόων, στον Χάνδακα, από το 1630 ως το θάνατό του (πριν από τον Απρίλιο του 1648), δεν είναι όμως βέβαιο αν κατά την εκλογή του είχε τη βενετική υπηκοότητα.

Κρητικός πόλεμος: Ο τελευταίος πρόξενος στον Χάνδακα.

Προς τα τέλη της θητείας του Στάμου Αρέθα, αρχίζει ο βενετοτουρκικός πόλεμος, με την εισβολή των Τούρκων στη βορειοδυτική Κρήτη. Οι συνθήκες της ζωής στο νησί αλλάζουν και οι προφανείς συνέπειες των εχθροπραξιών, κατά ξηρά και θάλασσα, επιβάλλουν τους δικούς τους ρυθμούς στην εμπορική επικοινωνία των νησιών του Αιγαίου με τον Χάνδακα· επικοινωνία που συνεχίζεται, όπως είδαμε, παρά τις δυσχέρειες, σε ποσοστό όμως άγνωστο, ως προς τη συμμετοχή των αιγιατικών νησιών και τις ποσότητες των διακινούμενων προς τον Χάνδακα σιτηρών και τροφίμων¹⁸².

Στο τελευταίο προξενικό δίπλωμα του 1648 δηλώνεται ότι, για να εξυπηρετηθεί αυτή η - αποκαλούμενη «καθημερινή» - εμπορική επικοινωνία, κρίθηκε αναγκαίο να πληρωθεί η χρεώουσα (μετά το θάνατο του Αρέθα) θέση του Έλληνα προξένου στην Κρήτη. Πρόξενος ονομάστηκε τότε ο ser Filippo Benin του ποτέ ser Zorzi, από τα Χανιά, ο οποίος μετά την κατάληψη της πόλης είχε καταφύγει και κατοικούσε στον Χάνδακα. Ο Benin, όπως αναφέρεται, είχε χρηματίσει παλαιότερα με επιτυχία πρόξενος της Βενετίας στη Μήλο «και άλλους τόπους του Αρχιπελάγους», είχε ασχοληθεί με διάφορες επιχειρήσεις και διέθετε μεγάλη πείρα στο

εμπόριο, ώστε να συγκεντρώνει τα απαραίτητα προσόντα που απαιτούσε η θέση του εμπορικού προξένου. Επιπλέον, είχε την εύνοια των Βενετών για τις προηγούμενες πιστές υπηρεσίες του, όσο και των εμπορευόμενων Αιγαιοπελαγιτών που τον εξέλεξαν πρόξενό τους και ενθάρρυναν να επικυρωθεί η εκλογή του. Από το διάταγμα της 12ης Απριλίου 1648 του αναπληρωτή δούκα Hieronymo Bonduvier, με το οποίο εκλέγεται επίσημα πρόξενος του «έθνους των Κακλαμάνων και Ανατολιτών», μαθαίνουμε μόνο την ιδιότητα και τους τόπους προέλευσης των εμπορευομένων που είχαν συμμετάσχει στην εκλογική διαδικασία: ήταν καραβοκύρηδες και ναυτικοί της Πάτμου, της Σίφνου, της Σαντορίνης, της Πάρου και της Μήλου, που βρίσκονταν τότε με τα καράβια τους στον Χάνδακα¹⁸³.

Δεν γνωρίζουμε πόσο διήρκεσε η θητεία του Benin, που ορίζεται ισόβια στο προξενικό δίπλωμα. Πιθανότατα, όσο και οι εμπορικές επαφές των νησιωτών του Αιγαίου με τον βενετοκρατούμενο Χάνδακα. Την πυκνότητα και τη διάρκεια αυτών των επαφών, πάλι, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε χωρίς επαρκείς αναφορές σε σύγχρονες αρχειακές πηγές. Ίσως θα ήταν δυνατόν να υποθέσουμε - με επιφύλαξη - ότι μπορεί να παρατάθηκαν και πέραν του 1657, μέχρι το 1667, περίοδο της σταδιακής μείωσης της βενετικής κυριαρχίας στο Αιγαίο, που λήγει με την έναρξη της στενότερης πολιορκίας του Χάνδακα. Έτσι κι αλλιώς, το τέλος του πολέμου και της Βενετοκρατίας στην Κρήτη, που είναι πολύ κοντά, οριοθετεί και θεωρητικά το τέλος της λειτουργίας του ελληνικού (οθωμανικού) εμπορικού προξενείου που δεν είχε πια λόγους ύπαρξης.

Οι συνέπειες του πολέμου:

Παρακμή της εμπορικής ναυτιλίας στο Αιγαίο.

Μετά τη λήξη των εχθροπραξιών, είναι συζητήσιμο αν αποκαταστάθηκαν εμπορικές επαφές κάποιας σημασίας ανάμεσα στα νησιά και την τουρκοκρατούμενη Κρήτη. Ο μακροχρόνιος πόλεμος είχε επιφέρει συντελειακές καταστροφές στον αιγαιακό χώρο. Ακόμη και τα πιο μεγάλα και εύφορα νησιά βρίσκονταν σε προχωρημένο στάδιο ερήμωσης¹⁸⁴. Οι καταδρομείς και οι σύμμαχοι των Βενετών παρέμειναν στο Αιγαίο, ως πειρατές πλέον, και λυμαίνονταν στεριές και θάλασσες¹⁸⁵. Στο αναρχοκρατούμενο Αρχιπέλαγος, η οικονομική δυσπραγία και η επιδείνωση των συνθηκών ναυσιπλοΐας σε βάρος της οθωμανικής σημαίας που διώκεται ανηλεώς από τους χριστιανούς πειρατές, προκαλούν μια εύλογη καθίζηση της αιγαιοπελαγίτικης εμπορικής ναυτιλίας, που επιβεβαιώνεται από τις βενετικές πηγές και έχει, ως κύριο χαρακτηριστικό, την απουσία των ελληνικών και τουρκικών ιστιοφόρων από τα ταξίδια της Βενετίας κατά την μεταπολεμική περίοδο. Οι σαΐκες και τα καραμουσάλια που

έφταναν σε μεγάλους αριθμούς στη Βενετία, κατά το πρώτο ήμισυ του 17ου αι., εξαφανίζονται μεταξύ 1669-1684¹⁸⁶.

Τη θέση των ιστιοφόρων παίρνουν τότε μικρά, ταχύτατα και ευέλικτα κωπήλατα πολεμικά πλοία, οι λόντρες, που ταξιδεύουν μαζικά (3-6) για λόγους ασφάλειας και καθεμία είναι επανδρωμένη με 50-60 τραχείς και ετοιμοπόλεμους συντροφοναύτες. Πολλές από αυτές ανήκουν σε Έλληνες και Τούρκους ρείσηδες, που είχαν συμμετάσχει ως καταδρομείς των Τούρκων στον πόλεμο και επανήλθαν στο στάδιο του εμπόρου μετά τη λήξη του. Τα εξοπλισμένα αυτά πλοία ταξιδεύουν κυρίως στο χώρο του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου (φτάνουν ως την Κωνσταντινούπολη και την Αλεξάνδρεια) αλλά και στο Ιόνιο και την Αδριατική (Επτάνησα, Δαλματία, Βενετία, Αγκώνα). Ανάμεσα στις κύριες ενασχολήσεις των εμπορευόμενων συντροφοναυτών συγκαταλέγεται ο εφοδιασμός των βενετικών κτήσεων Σούδας, Σπιναλόγκας, Τήνου, Κυθήρων και Ζακύνθου με σιτηρά και άλλα είδη διατροφής. Παρόμοιες επαφές διατηρούν και με την Κρήτη, από όπου μπορούσαν να εξάγουν προς τα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας λάδια, τυριά, χυμούς εσπεριδοειδών και άλλα. Ο τύπος των πλοίων που χρησιμοποιούν φαίνεται πως διαδίδεται ευρύτατα, λόγω των πλεονεκτημάτων που προσφέρει στην οθωμανική ναυσιπλοΐα¹⁸⁷. Το 1761, ο Γάλλος πρόξενος της Κρήτης Peyssonnel αναφέρει ότι, από πολλά χρόνια, οι έμποροι του Χάνδακα προτιμούσαν να χρησιμοποιούν για τη μεταφορά των εμπορευμάτων τους τα πλοία που ονομάζονταν λόντρες, τα οποία ναυπηγούσαν στα καρνάγια του νησιού¹⁸⁸.

Η Κρήτη στα χέρια των Τούρκων.

Η Κρήτη βγήκε καθημαγμένη από το μεγάλο πόλεμο. Οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης του κρητικού λαού, επιδεινούμενες προοδευτικά κατά τις τελευταίες δεκαετίες της βενετικής κυριαρχίας¹⁸⁹, έγιναν απείρως χειρότερες μετά την τουρκική κατάκτηση¹⁹⁰. Η εμπορική οικονομία κατέρρευσε και το νησί επανήλθε στην αγροτική οικονομία. Η εκμετάλλευση της παραγωγής του (κύριο προϊόν είναι τώρα το λάδι) περνάει στα χέρια των Γάλλων, που συνεργάζονται με τους Τούρκους διοικητές και γαιοκτήμονες, αισχροκερδούν σε βάρος των μικρών ανεξάρτητων παραγωγών και συντείνουν στην περαιτέρω εξαθλίωση του ντόπιου αγροτικού στοιχείου. Η πνευματική ζωή ανακόπτεται, ο αστικός βίος μαραϊνίζεται και τα πλούσια αστικά κέντρα παρακμάζουν, καθώς δεν αναβιώνει το κρητικό εμπόριο και η ναυτιλία. Ο Χάνδακας δεν διατηρεί τίποτε από το σφρίγος των χρόνων της Βενετοκρατίας. Στις αρχές του 18ου αι. γράφει γι' αυτόν ο Tournefort: «Η Κάντια είναι ο σκελετός μιας μεγάλης πολιτείας, που ήταν πολυάνθρωπη στον καιρό των Βενετών, εμπορική, πλούσια και δυνατή»¹⁹¹.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Fr. Thiriet, *Candie, grande place marchande dans la première moitié du XVe siècle*, Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, ΚΧ, ΙΕ' -ΙΣΤ' (1961-1962), τεύχ. ΙΙ, σ. 338, 343.

2. Ό.π., σ. 339-341. Επίσης του ίδιου, *Villes et campagnes en Crète vénitienne aux XIVe-XVe siècles*, Variorum Reprints, London 1977, XV, σ. 448-452.

3. Fr. Thiriet, *Candie*, σ. 340-343, όπου και λεπτομέρειες για τα προϊόντα που παράγονταν στην Κρήτη κατά το 15ο αιώνα. Ο Thiriet θεωρεί ότι και τα τρία είδη κρασιών, μοσχάτα, γλυκά και μαλβάζια εξάγονταν στην Αγγλία και τη Φλάνδρα (ό.π., σ. 341). Κατά τον Καθηγητή Βακαλόπουλο που στηρίζεται στον Belon, τα μοσχάτα που δεν είχαν υποστεί ζύμωση δεν έβγαιναν από το Γιβραλτάρ και στη Δύση συνήθως εξάγονταν «το γλυκό κρασί, το γνωστό ως μαλβαζία» (Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Β1, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 410). Περισσότερα για τους τύπους των κρητικών κρασιών και τον τρόπο παρασκευής της μαλβάζια από κρασιά του Μοριά (Μονεμβασία) βλ. στους Στ. Σπανάκη, Η έκθεση του Δούκα της Κρήτης Ιωάννη Σαγκρέντο (1604), ΚΧ, Γ' (1949), σ. 524-525. Ο Καθ. Στ. Αλεξίου αναφέρει ότι στα τέλη του 16ου αι. παράγονταν κυρίως κρασιά μπρούσκα και μοσχάτα και ότι «το μπρούσκα ήταν η περίφημη μαλβαζία», που εξάγονταν στη Γερμανία, Γαλλία, Βοημία, Αγγλία, Πορτογαλλία, Κωνσταντινούπολη, Μάυρη Θάλασσα και Αλεξάνδρεια (Στ. Αλεξίου, Το Κάστρο της Κρήτης και η ζωή του στον ΙΣΤ' και ΙΖ' αιώνα, ΚΧ, 19 (1965), σ. 155). Για το εμπόριο κρασιού και λαδιού της Κρήτης που διενεργούσαν Άγγλοι έμποροι μεταξύ 1511-1534, βλ. W. Lowder, *Candie wyne. Some documents relating to trade between England and Crete during the reign of King Henry VIII*, Ελληνικά, 12 (1952-1953), σ. 97-102. Για το μοσχάτο κρασί της Κρήτης βλ. Στ. Σπανάκη, Μνημεία της Κρητικής Ιστορίας, τ. ΙΙ, Ηράκλειο 1950, σ. 84.

4. Ορισμένες ειδήσεις σχετικά με τις εισαγωγές κρητικών τυριών και κρασιών στη Βενετία, ιδίως κατά τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αι., βλ. στη μελέτη μας, Ο θεσμός του προξένου των Ελλήνων εμπόρων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Το εμπόριο του Αρχιπελάγους και το ελληνικό προξενείο της Βενετίας, Αθήνα 1990 (διδακτορική διατριβή δακτυλογραφημένη, στο στάδιο της εξέτασης), τ. Ι, σ. 98, 105-107 και τ. ΙΙ, σ. 303. Για λόγους συντομίας, δεν θα αναφέρεται στο εξής όλος ο τίτλος ούτε οι ιδιότητες της μελέτης.

5. Fr. Thiriet, *Candie*, σ. 348-349. Για τις δραστηριότητες γνωστών αρχοντορωμαίων στα μέσα του 15ου αι., βλ. Um. Dorini - T. Bertele, edit., *Libro dei conti di Giacomo Badoer*, Roma 1956, σ. 38-39 και passim. Επίσης, Κρ. Παναγιωτοπούλου, Έλληνες ναυτικοί και πλοιοκτήτες από τα παλαιότερα οικονομικά βιβλία της Ελληνικής Αδελφότητας Βενετίας (1536-1576), Θησαυρίσματα, 11 (1974), σ. 309-328 και Γ. Πλουμίδη, Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537), Ιωάννινα 1974, σ. 117-121, σχετικά με αφίξεις κρητικών καραβιών στη Βενετία μεταξύ 1500-1544. Στο διάστημα αυτό επισμαίνονται 113 αφίξεις από τον Χάνδακα και 20 από τα άλλα λιμάνια της Κρήτης.

6. Απ. Βακαλόπουλος, Ιστορία, Β1, σ. 409-410 και σημ. 1. Το 1453 βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη «καράβια τρία κρητικά», του Σγουρού, του Γουαλινά και του Φιλομάτη. Στ. Αλεξίου, Κοινωνία και οικονομία στην Κρήτη κατά τον 16ο και 17ο αι., Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, έκδ. Εκδοτικής Αθηνών, τ. Ι, Αθήνα 1974, σ. 208.

7. Στ. Αλεξίου, ό.π., συνοπτικά για την ανάπτυξη της αξιολογής κρητικής εμπορικής ναυτιλίας κατά τη Βενετοκρατία. Την αντίθετη άποψη της παλαιότερης βιβλιογραφίας βλ. στους Στ. Ξανθουδίδου, Η Ενετοκρατία εν Ικρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών, Β-ΝΙ (1939), σ. 169. Ο Ιω. Γρυντάκης, Η κατάκτηση της δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους. Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου, Αθήνα 1989 (ιδι. διατριβή δακτυλογραφημένη), σ. 6, σημ. 4, κατά περιεργό τρόπο, αντλεί από τον Ξανθουδίδα τα περί ανυπαρξίας

κρητικού εμπορίου και ναυτιλίας, ενώ στην ίδια σημείωση - για άλλο θέμα - «χρησιμοποιεί» την έκθεση του Fr. Morosini (1629) από την οποία, κατ' εξοχήν, προκύπτει το αντίθετο. Αντίθετη άποψη έχουν διατυπώσει, επίσης, και οι περιλαμβανόμενοι στον κατάλογο της βιβλιογραφίας του, νεότεροι του Ξανθουδίδη συγγραφείς. Οι πολύ παλαιότεροι Βενετοί αιω-
πούν περιδείξεις από το μήκος του πίνακα των «ανέκδοτων πηγών».

8. Fr. Thiriet, Candie, σ. 348-352. Πρβλ. Στ. Ξανθουδίδου, ο.π., σ. 168-169.

9. Το δύσκολο έργο της αναδιοργάνωσης και αναμόρφωσης του βασιλείου είχε αναθέσει η Σύγκλητος στον Giacomo Foscari, διορίζοντάς τον Γενικό προβλεπτή, σύνδικο και εξε-
ταστή το 1574. Στις μεταρρυθμίσεις του που άφησαν εποχή, ανέτρεχαν με ευλάβεια όλοι οι μετέπειτα Γενικοί προβλεπτές της Κρήτης. Βιβλιογραφία για το έργο του βλ. στου Απ. Βακαλόπουλου, Ιστορία, Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 303, σημ. 2-4. Για την πολιτική, στρατιω-
τική και κοινωνική κατάσταση στο νησί μεταξύ 1571-1589, βλ. τα πολύ κατατοπιστικά στις σ. 297-328, ιδίως στις σ. 303-311, για τα μέτρα που έλαβε ο Foscari. Σχετικά με την κατάστα-
ση στην Κρήτη κατά το 16ο αι., βλ. Ιω. Γιαννόπουλου, Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετο-
τουρκικό πόλεμο (1570-1571), Αθήνα 1978, Γ. Πλουμίδη, Κρήτη (Διοίκηση), ΙΕΕ, Ι', σ. 211-
215, του ιδίου, Αιτήματα και πραγματικότητες των Ελλήνων της Βενετοκρατίας (1554-1600),
Ιωάννινα 1987, σ. 1-17, Αναστ. Παπαδία - Λάλα, Αγροτικές ταραχές και εξεγέρσεις στη βε-
νετοκρατούμενη Κρήτη (1509-1528). Η «επανάσταση» του Γεωργίου Γαδανολέου -
Λυσιογώργη, Αθήνα 1983, σ. 24-30 και Μ. Ντούρου - Ηλιοπούλου, Πρεσβεία των κατοίκων
του βενετοκρατούμενου Χάνδακα στα μέσα του 16ου αιώνα (1561), Παρουσία, Ε' (1987), σ.
359-396 και σ. 355, σημ. 2, βιβλιογραφία σχετική με τις πρεσβείες των Κρητών προς τη
Βενετία, και της ίδιας, Ο Χάνδακας στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, Παρουσία, Ζ' (1991),
σ. 7-60.

10. Απ. Βακαλόπουλος, ο.π., σ. 302. Αναστ. Παπαδία - Λάλα, Cittadini και κάτοικοι πόλε-
ων. Κοινωνική διαστρωμάτωση στα βενετοκρατούμενα Χανιά (μέσα 16ου-17ου αι.), Πρακτικά
του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική Πόλη» της Εταιρείας Μελέτης Νέου
Ελληνισμού (Αθήνα 1984), Α', Αθήνα 1985, σ. 59-66.

11. Ο λαός μίσσησε τους εμπόρους για την κερδοσκοπία τους. Γ. Λέων, Ελληνική Εμπορική
Ναυτιλία (1453-1850), Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, «Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία», Αθήναι
1972, σ. 32, όπου και έμμετρη ανώνυμη διαμαρτυρία κατά των εμποροκαπετάνιων της Ύδρας
και των Ψαρών, του τέλους του 18ου αιώνα.

12. Στ. Σπανάκης, Μνημεία, Ι. σ. 40-41 και ΙΙΙ, σ. 155-156, σχετικά με τα αισθήματα μίσους
των χωρικών προς τους φεουδάρχες.

13. Στ. Ξανθουδίδης, Η Ενετοκρατία εν Κρήτη, σ. 164 και Στ. Σπανάκης, Μνημεία, ΙΙΙ, σ.
41-42, μόνο το βενετικό κείμενο, επειδή η μετάφραση αποδίδει εντελώς αντίθετο νόημα.

14. Μ. Ντούρου - Ηλιοπούλου, Πρεσβεία, σ. 367-368 και σ. 369, σημ. 46, αναφορές σύγ-
χρονων βενετικών πηγών στην ίδια κατάσταση. Πρβλ. Απ. Βακαλόπουλο, Ιστορία, Γ', σ. 320-
325, τις συνολικές απόψεις του Mocenigo για τη θέση των χωρικών. Επίσης, Στ. Αλεξίου,
Κοινωνία και οικονομία στην Κρήτη, σ. 207-208.

15. Στ. Σπανάκης, Η έκθεση του Δούκα της Κρήτης Ιωάννη Σαγκρέντο (1604), ΚΧ,
Γ' (1949), σ. 519-533.

16. Στ. Σπανάκης, Η έκθεση του Δούκα της Κρήτης Ντολφίν Βενιέρ (1610), ΚΧ, Δ' (1950),
σ. 331.

17. Το διάταγμα της Γερουσίας βλ. στις Μ. Ντούρου - Ηλιοπούλου, Πρεσβεία, σ. 376. Για
την αντιμετώπιση της κατάστασης από τον Sagredo το 1603 βλ. στου Στ. Σπανάκη, ..., ΚΧ,
Γ' (1949), σ. 526-530. Την αντιστοιχία του quarto, που αγνοεί ο κ. Σπανάκης (σ. 527, σημ. 15)
εξηγεί ο Αγ. Ξηροψηφής, Η βενετοκρατούμενη Ανατολή. Κρήτη και Επτανήσος, Εν Αθηναις
1934, σ. 116.

18. Στ. Ξανθουδίδης, Η Ενετοκρατία εν Κρήτη, σ. 164-165. Αντίθετα με τον Ξανθουδίδη,

ο οποίος βασίζεται σε δημοσιευμένες αρχειακές πηγές (ό.π., σ. 164, σημ. 1), ο Θ. Δετοράκης (Ιστορία της Κρήτης, σ. 214) θεωρεί ότι είχε μειωθεί πολύ η παραγωγή σιτηρών κατά τους δύο πρώτους αιώνες της βενετικής κατοχής, ένεκα των συνεχών επαναστάσεων και των εσωτερικών αναστατώσεων. Ο Καθ. Γ. Πλουμίδης που ασχολείται με το θέμα των «εσωτερικών αναταραχών» στο άρθρο του για την Κρήτη, αναφέρει (ΙΕΕ, Ι', σ. 205) ότι το 1463, λόγω της έλλειψης σταριού, επιτράπη η επανεγκατάσταση Κρητικών στο οροπέδιο του Λασηθίου με σκοπό τη σιτοκαλλιέργεια. Το 1471, οπότε ξεπεράστηκε η ανάγκη, απαγορεύτηκε εκ νέου η εγκατάσταση ντόπιων στην περιοχή για προληπτικούς λόγους. Η καλλιέργεια στο οροπέδιο αποκαταστάθηκε στις αρχές του 16ου αιώνα. Ο Καθ. Στ. Αλεξίου θεωρεί ότι, κατά τους δύο πρώτους αιώνες της Βενετοκρατίας, το νησί παρήγε κυρίως σιτηρά (Κοινωνία και οικονομία στην Κρήτη, σ. 209) Βλ. και R.-H. Bautier, *The economic development of medieval Europe*, London 1971, σ. 193.

19. R.-H. Bautier, ό.π., σ. 191-195. Ο μεγάλος βενετικός εμπορικός οίκος των Bembo που κινείται δραστήρια στην ανατολική Μεσόγειο στα τέλη του 15ου αι., διατηρεί αντιπροσώπους στην Κρήτη, μέσω των οποίων αγοράζει κυρίως μεγάλες ποσότητες κρασιού και τυριών, ενώ τα σάρια που εμπορεύεται, τα προμηθεύεται από τη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη. Fr. Thiriet, *Les lettres commerciales des Bembo et le commerce vénitien dans l' Empire ottoman à la fin du XVe siècle. Mélanges offerts à A. Saponi*, Milan 1957, τ. II, σ. 913-932.

20. Στ. Αλεξίου, *Κοινωνία και οικονομία στην Κρήτη*, σ. 208. Μ. Ντούρου - Ηλιοπούλου, Ο Χάνδακας στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, Παρουσία Ζ' (1991), σ. 50-52 και σημ. 47, βιβλιογραφία σχετικά με το κρασί.

21. Κατά τον G. Foscarini, ένα χωράφι που έδινε 10 μουζούρια σάρι, σαν αμπέλι έδινε 20 βαρέλια κρασί που πουλιόταν σε υψηλές τιμές (Στ. Σπανάκη, *Μνημεία*, IV, σ. 159, σημ. 113). Στη Ζάκυνθο, την ίδια εποχή, ένα χωράφι με σάρι απέδιδε 7-8 δοκάρτα κέρδος το χρόνο και το ίδιο με σταφίδα, 60 δοκάρτα. A.S.V., *Collegio, Relazioni*, b. 62, reg. 2, (MDLXXXVIII. *Relatione...Alvise Minotto, ritornato Proveditor del Zante*), f. 85.

22. Στ. Αλεξίου, *Κοινωνία και οικονομία στην Κρήτη*, σ. 208.

23. Τις απόψεις του Pasqualigo βλ. στου Στ. Σπανάκη, *Μνημεία*, III, σ. 22-24.

24. A.S.V., *Collegio, Relazioni*, b. 62, reg. 1, (Relatio V.N.D. Leonardi Lauredani Reversi Rectoris Caneae, presentata Die XXV Septembris MDL IIII), f. 41v. Σχετικά με την παραγωγή της Κρήτης σε σιτηρά, κατά το δεύτερο ήμισυ του 16ου αι., το πρόβλημα της ιατάκειας και τα μέτρα που ελάμβανε η Βενετία για την αντιμετώπισή του, βλ. της Μ. Ντούρου - Ηλιοπούλου, Ο Χάνδακας στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, Παρουσία Ζ' (1991), σ. 46-50, όπου και αποσπάσματα σύγχρονων βενετικών πηγών.

25. Στις περιπτώσεις αυτές, οι δούκες της Κρήτης προσπαθούν και, ενίοτε, κατάφεραν να αποσπάσουν την άδεια αγοράς οθωμανικών σιτηρών με τη μεσολάβηση του Βενετού βαίλου στην Πύλη, αλλιώς αντιμετώπιζαν τις ελλείψεις με αποστολές από τη μητρόπολη. Ενδεικτικά βλ. Στ. Σπανάκη, Η έκθεση του Δούκα της Κρήτης Ντολφίν Βενιέρ (1610), ΚΧ, Δ' (1950), σ. 331. Πβλ. Μ. Ντούρου - Ηλιοπούλου, ό.π., σ. 49-50.

26. Κατά τις πληροφορίες του ίδιου, οι Άγγλοι πειρατές μεταβάλλονταν σε φιλήσυχους εμπόρους κάθε φθινόπωρο και κατέπλεαν στα κρητικά λιμάνια για να φορτώσουν μεγάλες ποσότητες μοσχάτων που μετέφεραν στην Αγγλία, όπου διαχειμάζαν. Στ. Σπανάκη, Η έκθεση του Δούκα της Κρήτης Ιωάννη Σαγκρέντο (1604), ΚΧ, Γ' (1949), σ. 523-526, όπου και σχετικά με την ανταγωνιστικότητα του συγκριμένου αγγλικού οινεμπορίου προς το αντίστοιχο βενετικό.

27. Στ. Σπανάκη, Η έκθεση του Δούκα της Κρήτης Ιωάννη Σαγκρέντο (1604), ΚΧ, Γ' (1949), σ. 522-523. Ο Sagredo επισημαίνει ότι στο διάστημα που μεσολάβησε ως το 1602, που άρχισε τη θητεία του, εφαρμόστηκε άλλη μία φορά το διάταγμα του Foscarini, με απόφαση της Γερουσίας, και ξεριζώθηκαν όλα τα αμπέλια που είχαν φυτευθεί εν τω μεταξύ (ό.π.,

σ. 523). Ίσως είχε εφαρμοστεί τότε η αντίστοιχη πρόταση του Γενικού προβλεπτή Ζυανπε Μοσενίγο, η οποία περιεχόταν στο ολοκληρωμένο πλέγμα των μέτρων που πρότεινε για την τόνωση της γεωργίας με την έκθεσή του το 1589. Γ. Πλουμίδης, Κρήτη (Διοίκηση), ΙΕΕ, I', σ. 214.

28. Για τις ποσότητες και τα είδη των δημητριακών που απεστάλησαν από τη Βενετία στην Κρήτη μεταξύ 1570-1582 και αναφέρονται αναλυτικά σε πίνακα του Καστροφύλακα, βλ. στου Αγαθ. Ξηρουχάκη, Η βενετοκρατούμενη Ανατολή, σ. 118-119. Το μεγαλύτερο κόστος διαμορφωνόταν από τις υψηλότερες τιμές αγοράς των σιτηρών - σε σχέση με τις τιμές της Ανατολής - το συνυπολογισμό των ασφαλιστρών, μεταφορικών, της τυχόν δασμολόγησης, στην οποία υπόκεινταν και της διαφοράς που προέκυπτε από την υπεραξία του βενετικού νομίσματος. Βλ. και τα αναφερόμενα από τον Γενικό προβλεπτή Ισερο Civràn σχετικά με τη διαμόρφωση του κόστους και την κακή ποιότητα των αποσταλέντων κατά τη θητεία του βενετικών (εισαγμένων από αλλού στη Βενετία) σιτηρών. Στ. Σπανάκης, Η έκθεση του Γενικού Προβλεπτή Κρήτης Ισερο Civràn του 1639, ΚΧ, 23 (1969), σ. 415-416, όπου και σχετικά με τον εντυπωσιασμό των Τούρκων από την άμεση ανταπόκριση της κεντρικής κυβέρνησης και την ταχεία εκτέλεση της εν λόγω αποστολής.

29. Πρβλ. Γ. Λέοντα, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, σ. 16-19, ο οποίος εξετάζει τους παράγοντες που συνέτειναν στην εδραίωση του ευρωπαϊκού εμπορίου στην Ανατολή και επισημαίνει τη συμβολή ορισμένων στην ανάπτυξη του ελληνικού εμπορίου και της ναυτιλίας, ιδίως στο Αιγαίο.

30. R. Mantran, La navigation vénitienne et ses concurrentes en Méditerranée orientale aux XVIIIe et XVIIIe siècles, «Méditerranée et Océan Indien», Travaux du Sixième Colloque International d' Histoire Maritime (Venise 1962), Paris 1970, σ. 376.

31. Στις σύγχρονες βενετικές πηγές επισημαίνεται, επίσης, ακμή και στο κατευθυνόμενο προς τη Βενετία εμπόριο που διενεργούσαν από διάφορα λιμάνια της αυτοκρατορίας, αμυαμεθανοί (μάλλον Τούρκοι) έμποροι, με τα εμπορικά καράβια της Βενετίας και, β) Τούρκοι εμπορευόμενοι караβοκύρηδες, με δικά τους ιδιόκτητα πλοία. Οι τελευταίοι προέρχονταν κυρίως από την Αλβανία, τη Βοσνία, τον Κορινθιακό και την Πελοπόννησο. Για την προσέλευση, την εξυπηρέτηση και τον έλεγχο του τουρκικού εμπορίου λειτουργούσε στη Βενετία το *fontaco dei Turchi*, ως χώρος διαμονής των εμπόρων και αποθήκευσης των εμπορευμάτων, βάσει καταστατικού κανονισμού και εκδόθηκε το 1621. Οι Τούρκοι ναυτικοί διαχωρίζονταν από τους εμπόρους στα μέτρα που έπαιρναν οι Βενετοί (πλην αυτού της οπλοφορίας και της απαγόρευσης να φιλοξενοούνται οι Τούρκοι από Βενετούς), υπάγονταν σε άλλες νομοθετικές ρυθμίσεις και, κατά περιόδους, αντιμετωπιζόνταν από κοινού με τους Έλληνες συντροφονάυτες, ιδίως μεταξύ 1673-1684. Σχετικά με το τουρκικό εμπόριο στη Βενετία, βλ. τα αντίστοιχα κεφάλαια στη μελέτη μας, Ο θεσμός του προξένου, τ. Ι, σ. 32-36, 40-45 και *passim* και τ. ΙΙ, σ. 256-257, 262-265.

32. Δυστυχώς δεν έχουν διασωθεί τα αρχεία των ειδικών Υπηρεσιών που κατέγραφαν τις αφίξεις και αναχωρήσεις των εμπορικών πλοίων, τις ποσότητες των εμπορευμάτων κλπ. (*Magistrato di Sanità, Dogana da mar*) που θα μας επέτρεπαν να συναγάγουμε στατιστικά συμπεράσματα. Τα έγγραφα που έχουμε υπόψη απόκεινται σε διάφορες σειρές και επί μέρους αρχεία του Κρατικού Αρχείου Βενετίας (*Senato Mar, registri* και *filze, Cinque Savi alla Mercanzia, Provveditori da terra e da mar, Collegio, Forestier, Notarile* κ.α.). Σημαντικές ειδήσεις πρέπει να παρέχουν τα αρχεία των βενετικών Ταμείων, που δεν ερευνήσαμε. Εντελώς ενδεικτικά, από το *Notarile* προκύπτει:

1. Στις 7 Ιουνίου 1630 βρίσκονταν στο βενετικό λιμάνι 30 караβοκύρηδες με τις σάφκες τους (3 από την Κορώνη, 1 από τη Μεθώνη, 5 από τη Λευκάδα, 3 από την Αιώρα, 2 από την Κωνσταντινούπολη, 1 από την Κασσάνδρα, 3 από τη Λίνδο, 1 από τη Ρόδο, 2 από τη Λήμνο, 1 από την Καλολίμνο, 1 από το Ναύπλιο, 3 από την Πάτμο και 4 από τη Μυτιλήνη. Α.Σ.Υ.,

Notarile, Atti, b. 10994, cc. 166-167). Τα ονόματά τους βλ. παρακάτω, σημ. 171.

2. Στις 6 Αυγούστου του ίδιου χρόνου (βρίσκουμε σε άλλη πράξη του ίδιου συμβολαιογράφου) ήταν στη Βενετία 26 έμποροι και караβοκύρηδες (5 και 21 αντίστοιχα) από τη Σμύρνη, την Καλλιπόλη, τη Σωζόπολη, την Καλολίμνο, την Κωνσταντινούπολη, τη Λήμνο, τη Χίο, τον Μαρμαρά και τη Μυτιλήνη. Από την τελευταία προέρχονταν 12 караβοκύρηδες και 4 έμποροι (Α.Σ.Υ., ό.π., cc. 266ν-267). Τα ονόματα των εμπορευομένων βλ. στη μελέτη μας, Ο θεσμός του προξένου, τ. ΙΙ, σ. 246, σημ. 60. Όλα τα πλοία (και τα 21) ήταν νάβες.

33. Για τους δύο επικρατέστερους τύπους των οθωμανικών πλοίων, βλ. τα διατάγματα της βενετικής Συγκλήτου, που δημοσιεύονται στο παράρτημα της διδακτορικής μας διατριβής, μεταξύ 1675-1683. Καραμουσάλια χρησιμοποιούσαν και οι Κύπριοι. Το 1629 οι Ελληνοκύπριοι έχασαν 40 από τα 45 καραμουσάλια που είχαν στείλει εκείνο το χρόνο στην Αίγυπτο, από τις επιθέσεις των Μαλτέζων (Ζ. Τσιρπανλής, Πηγαί και μελέται της Κυπριακής ιστορίας, IV, Λευκωσία 1973, έγγρ. 25, σ. 49-50). Το 1617 η Σίφνος είχε 38 καράβια (B. Slot Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718, Nederlands Historisch - Archaeologisch Instituut te Istanbul, Belgium 1982, τ. Ι, σ. 160). Το νησί διατηρούσε επαφές με τη Βενετία, η ναυτιλία του όμως δεν μπορούσε να συγκριθεί με της Πάτμου, της Ρόδου, της Μυκόνου, της Χίου ή της Μυτιλήνης. Κατά τον Εβρίλι Τσελεμπή, υπήρχαν 2.000 καπετάνιοι της Μαύρης Θάλασσας και 3.000 καπετάνιοι της Μεσογείου, κυρίως μωαμεθανοί και Έλληνες (Γ. Λέων, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, σ. 25 και 475). Οι αριθμοί δεν φαίνονται υπερβολικοί, όταν μόνο τα πλοία των ρεϊσιδων, που ναυπηγούνταν με κρατικά δάνεια και συμμετείχαν υποχρεωτικά στις πολεμικές επιχειρήσεις, ανέρχονταν σε 300 περίπου το χρόνο, ήδη από το 16ο αι. (Garzoni 1573) και, όταν την άνοιξη του 1646, ο σουλτάνος επέταξε 400 σάικες ή καραμουσάλι, για να τα χρησιμοποιήσει ως οπλιταγωγιά (Απ. Βακαλόπουλος, Ιστορία, Γ', σ. 494. Αικ. Μπεκιάρογλου - Εξαδάκτυλος, Οθωμανικά ναυπηγεία στον παραδοσιακό ελληνικό χώρο, Αθήνα 1988 (ιδ. διατριβή δακτυλογραφημένη), σ. 100 και 118-119). Για τις λόντρες βλ. Μ. Οικονόμου, Ο θεσμός του προξένου, τ. Ι, σ. 37-39 και τ. ΙΙ, σ. 257-259 και για τα ρεϊσικά, τ. Ι, σ. 66-67 και τ. ΙΙ, σ. 279, σημ. 8 και 9.

34. Μ. Οικονόμου, Ο θεσμός του προξένου, τ. Ι, σ. 12 κ. ε., τ. ΙΙ, σ. 237, σημ. 18, 19.

35. Α.Σ.Υ., Senato Mar, filza 172, 1606, 28 Ottobre, έγγραφο χρονολογημένο 1606, 18 Marzo. Το έγγραφο αυτό και τα συνημμένα στο ως άνω διάταγμα (σχέδιο) αποτελούν τμήμα ενός ευρύτερου συνόλου εγγράφων, στα οποία πρόκειται να βασιστεί μία μικρή μελέτη με τίτλο, «Η προστασία των μεταφορών στο κανάλι της Ζακύνθου». Πρβλ. Μ. Οικονόμου, ό.π., τ. Ι, σ. 58, τ. ΙΙ, σ. 273, σημ. 17.

36. Ενδεικτικά βλ. Α.Σ.Υ., Provveditori da terra e da mar, filza 1152, lett. 110, όπου μνημονεύεται η άφιξη έξι караβιών του Αιγαίου στη Ζάκυνθο (1631, 4 Ιουλίου) και lett. 113, σχετικά με την άφιξη πλοίων της Μυτιλήνης (18 Ιουλίου) στο ίδιο νησί. Βλ. και παρακάτω, τις προσπάθειες των Αιγαίοπελαγινών εμπορευομένων, με επικεφαλής τους Μυτιληναίους, να ιδρύσουν ιδιαίτερο εμπορικό προξενείο του Αρχιπελάγους στη Ζάκυνθο, το 1630 και 1644. Πρβλ. Μ. Οικονόμου, ό.π., τ. Ι, σ. 14 και τ. ΙΙ, σ. 241, σημ. 36, για την εμπορική επικοινωνία της Μυτιλήνης με τη Βενετία, κατά το 16ο αιώνα.

37. Μ. Οικονόμου, ό.π., τ. Ι, σ. 13, τ. ΙΙ, σ. 237-239, σημ. 23-24 και σ. 283, σημ. 13.

38. Ό.π., τ. Ι, σ. 16, τ. ΙΙ, σ. 243-244, σημ. 46-47.

39. Α.Σ.Υ., Duca di Candia, b. 56, reg. 11 (Officiali), ff. 2-2ν.

40. Σχετικά με αυτά τα προξενεία και τα εμπορικά προνόμια βλ. Μ. Οικονόμου, Ο θεσμός του προξένου, τ. Ι, σ. 12-16, 91-94 και τ. ΙΙ, σ. 237, σημ. 22, σ. 241-242, σημ. 38, σ. 294, σημ. 13-20. Βλ. και στη συνέχεια του παρόντος.

41. Ενδεικτικά βλ. παραπάνω, σημ. 32, 33, 35 και 36, καθώς και τα έγγραφα της ίδιας εποχής στα οποία θα παραπέμψουμε στη συνέχεια.

42. Υπήρχε σαφής διαφορά μεταξύ αντιπροσώπου (rappresentante) εντολοδόχου

(commissionario, commissario, commesso) ανταποκριτή (corrispondente) πράκτορα (agente) παράγοντα (fattore) αλλά και εννοιολογική συνάφεια επί αναφοράς στο αυτό αντικείμενο. Εδώ χρησιμοποιούμε αδιάκριτα τους όρους «αντιπρόσωπος» και «ανταποκριτής», πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι στα έγγραφα του 17ου και 18ου αι., που έχουμε υπόψη, χρησιμοποιείται ο όρος «corrispondente», τόσο από τις βενετικές Υπηρεσίες, όσο και από τους ίδιους τους Έλληνες εμπορευομένους, σε περιπτώσεις εκπροσώπησης εμπορών από ιδιώτες. Το 18ο αι., χρησιμοποιείται από διάφορους ηγεμόνες κυρίαρχων κρατών ο όρος «agente» αντί του όρου «console», όπως δηλώνεται ρητά σε έκθεση βενετικής Υπηρεσίας «...essendo in diritto di Principe di destinare chi più li piace a trattare li proprii interessi». Το απόσπασμα της έκθεσης, στο οποίο περιγράφονται οι αρμοδιότητες των εμπορικών προξένων, βλ. στη μελέτη μας, Ο θεσμός του προξένου, τ. Ι, σ. 2 και τ. ΙΙ, σ. 228, σημ. 6, την παραπομπή του εγγράφου.

43. Οι πρόξενοι των Ελλήνων εμπορών, Οθωμανών υπηκόων, που έδρευναν σε εμπορικά λιμάνια της Δύσης δεν είχαν δικαιοδοσία πάνω στο εμπόριο των Ελλήνων παροίκων.

44. Παράλληλη λειτουργία των δύο θεσμών διαπιστώνεται κατά την περίοδο 1675-1684 και 1728-1732 στη Βενετία. Το διάστημα 1721-1728 καλύπτεται, επίσης με παράλληλη λειτουργία, βάσει ειδικών ρυθμίσεων. Παρόμοια κατάσταση επισημαίνεται στην Κέρκυρα, όπου οι Έλληνες αλλά και οι Τούρκοι έμποροι των Ιωαννίνων εκπροσωπούνται από επίσημους ιδιωτικούς αντιπροσώπους, ενώ όλοι οι άλλοι Έλληνες έμποροι και ναυτικοί, υπήκοοι της Πύλης, υπάγονται στη δικαιοδοσία του αντίστοιχου προξενείου. Οι Λευκαδίτες εμποροκαπετάνιοι εκπροσωπούνται από το προξενείο της Λευκάδας, που εδρεύει στο νησί από το 16ο αιώνα.

45. Αναίρεση της λειτουργίας του θεσμού του ιδιωτικού αντιπροσώπου παρατηρείται μεταξύ 1700-1706 και 1718-1721 στη Βενετία. Από τα παραδείγματα που επισημαίνονται στη Ζάκυνθο, θα αναφέρουμε ορισμένα στη συνέχεια.

46. Μια χαρακτηριστική αντιπαράθεση αναπτύσσεται μεταξύ 1688-1700 στη Ζάκυνθο, με αίτιο την επιβολή της βενετικής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο και τις συνέπειές της στην εξέλιξη του μοραϊτικού εξωτερικού εμπορίου (Μ. Οικονόμου, Ο θεσμός του προξένου, τ. Ι, σ. 19-22, τ. ΙΙ, σ. 248-250). Παρόμοια κατάσταση επισημαίνεται στην Κέρκυρα το 1720, όταν, στα πλαίσια των ενεργειών που αναλαμβάνουν μετά το 1718 οι Βενετοί, για να αντιμετωπίσουν την αυξανόμενη εμπορική διείσδυση των δυτικών δυνάμεων στις οθωμανικές περιοχές του Ιονίου και Κορινθιακού, εντείνουν και τον έλεγχο του ηπειρωτικού διαμετακομιστικού εμπορίου της Κέρκυρας, εντάσσοντάς το στην αποκλειστική δικαιοδοσία του ελληνικού (οθωμανικού) προξενείου, το οποίο αναθέτουν σε δύο προξένους (ό.π., τ. Ι, σ. 184). Τις βενετικές ενέργειες και τις αντιδράσεις των Γιαννιωτών εμπορών που αυτές επισύρουν, εξετάζει ο Καθ. Ζ. Τσιριπανλής στην εργασία του με τίτλο, Γιαννιώτες έμποροι και εμπορική πολιτική της Βενετίας (1720-1721) Χαρτιστίον Σεραφεΐμ Τίκα, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 473-499. Σχετικά με τους προξένους των Ελλήνων εμπορών, Οθωμανών υπηκόων, τους οποίους εντοπίζει ο συγγραφέας στις βενετικές κτήσεις του Ιονίου και στο Ναύπλιο, διατυπώνεται άποψη διαφορετική από τη δική μας.

Με αφορμή αυτή τη μελέτη, στο σώμα της οποίας είδαμε με ευχαρίστηση ότι περιλαμβάνονται και τέσσερα έγγραφα προερχόμενα από τη b.44 των Cinque Savi alla Mercanzia (nuova serie) του Κρατικού Αρχείου Βενετίας, πυρήνα από τον οποίο ξεκίνησε και αναπτύχθηκε σε βάθος η προσωπική μας αρχειακή έρευνα γύρω από τον προξενικό θεσμό και τη λειτουργία του στο βενετικό κράτος, θα παραθέσουμε ορισμένα κατατοπιστικά στοιχεία, σχετικά με το αντικείμενο και τους στόχους αυτής της έρευνας που διενεργήσαμε επί τριετία (1962-1964) κατά το διάστημα της χαμονόχης μας στη Βενετία.

Ξεκινώντας από την b. 44, την οποία και έχουμε αριθμήσει κατ' εντολήν του τότε Διευθυντή του Κρατικού Αρχείου αειμνήστου Co. Morozzo della Rocca, και η οποία περιέχει - και στα εννέα quaderni (υποφακέλους) που την απαρτίζουν - μεγάλο αριθμό εγγράφων,

όλων σχετικών με προξενικές εκλογές, αναπτύξαμε σε βάθος την έρευνα, εξαντλώντας όλες τις ενδείξεις των βασικών πηγών (β. 44) όσο και εκείνων που προέκυπταν κατά την εξέλιξη της έρευνας. Το τεράστιο, σε όγκο, αρχαιακό υλικό που συγκεντρώθηκε, γύρω από το θεσμό του εμπορικού προξένου και το εμπόριο που διενεργούσαν, μέσω των εμπορικών προξενείων τους, με το βενετικό κράτος οι Έλληνες υπήκοοι της οθωμανικής αυτοκρατορίας, καλύπτει το διάστημα μεταξύ 1550-1797. Μία πρώτη εισαγωγή στο θεσμό και τη διαπραγμάτευση του θέματος του προξενείου του Ναυπλίου (1699-1715) παρουσιάσαμε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών πριν από το 1978 (δημοσιεύθηκε αργότερα, Παρουσία, Ζ' (1991 σ. 433-481). Τα πορίσματά μας γύρω από το θεσμό και τη λειτουργία των ελληνικών (οθωμανικών) εμπορικών προξενείων στο βενετικό κράτος, περιέχονται στη διδακτορική μας διατριβή (κατατεθειμένη το 1990, δακτυλογραφημένη) που βρίσκεται στο στάδιο της εξέτασης. Σε ιδιαίτερη μονογραφία σχεδιάζουμε να ασχοληθούμε με τα προξενεία των Επτανήσων (1550-1797) και το διαμετακομιστικό εμπόριο στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο.

Μία δεύτερη έρευνα που δεν έχει ακόμη περατωθεί και διεξαχόταν παράλληλα, μας έχει ανατεθεί από το Ε. Ι. Β. (Θησαυρίσματα, 2 (1963), σ. 156-158) και αφορά στην επεξεργασία και μελέτη του υλικού του αρχείου των αδελφών Ηγουμένων (15 μεγάλοι φάκελοι) με σκοπό τη σύνταξη «εισαγωγής» για τον ομώνυμο εμπορικό οίκο και την έκδοση του *libro maestro* (1575 κ.ε., reg. 70 του ευρετηρίου Καβάκου) το οποίο έχουμε αποδώσει στον Γεώργιο Ηγούμενο.

47. Για τα επτανήσιακά προξενεία βλ. το ιδιαίτερο κεφάλαιο στη μελέτη μας, Ο θεσμός του προξένου, τ. Ι, σ. 12-23 και τ. ΙΙ, σ. 237-252. Πρβλ. Ζ. Τσιρπανλή, ό.π. Για την επτανήσιακή ευγένεια βλ. Ν. Karapidakis, *Civis fidelis: L' avènement et l' affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème - XVIIIème siècles)*, Frankfurt am Main 1992 και του ίδιου, Η κερκυραϊκή ευγένεια τις αρχές του ΙΖ' αιώνα, Τα Ιστορικά, 2 (3) Μάιος 1985, σ. 95-125.

48. Κερκυραίοι αστοί που είχαν αναλάβει δυτικά προξενεία περιλαμβάνονται σε κατάλογο του 1706 (βλ. παρακάτω, σημ. 54 την παραπομπή του εγγράφου). Στους Κρητικούς Zorzi Venetando και Pietro Combicci ανέθεσαν οι Βενετοί το προξενείο των Οθωμανών εμπόρων στην Κέρκυρα το 1720. Βλ. παραπάνω, σημ. 46 και Ζ. Τσιρπανλή, ό.π., σ. 479-480.

49. Οι παλαιότεροι Έλληνες ιστορικοί και ερευνητές, όπου αναφέρονται στο θεσμό αυτόν, δεν προσπαθούν να ερμηνεύσουν τον όρο *console* ή κόνσολος, αλλά τον χρησιμοποιούν είτε αυτοίσιον είτε σε εισαγωγικά (Ανώνυμος, Επιστολή κατοίκων Μεσολογίου, Πανδώρα, 18 (1867-68), σ. 358-359. Μιχ. Λαμπρινίδης, 'Η Ναυπλία από τών αρχαιότατων χρόνων μέχρι τών καθ' ἡμᾶς, Εν Αθήναις 1898, σ. 282). Με την ίδια σύνεση χειρίζεται αυτό το θέμα και ο μεγάλος σύγχρονος ιστορικός μας Απόστολος Βακαλόπουλος (Ιστορία, Δ', Θεσσαλονίκη 1973, σ. 169 (και στη σημ. 3 την παραπομπή στον Ανώνυμο) και σ. 178. Στη σημ. 4, βλ. την παραπομπή στον Χ. Φιλήτα, Περί τοῦ συνοικισμού τῶν Γραικῶν ἐν Τεργέστῃ, ΔΙΕΕ, 5 (1896-1900), σ. 370 και στον G. Stefani, I. Greci a Trieste nel settecento, Trieste 1960, σ. 20). Ο Stefani που αντλεί τις πληροφορίες του από αρχαιακές πηγές του κρατικού Αρχείου της Τεργέστης, αναφερόμενος στην ίδρυση και τη λειτουργία των προξενείων της Τεργέστης και του Fiume, είναι φανερό ότι αποδέχεται την επίσημη υπόσταση αυτών των προξενείων, αιτιολογεί μάλιστα και την ίδρυσή τους από τους Αυστριακούς και όχι από την Πύλη. Ο ίδιος αναφέρει και τα προξενεία της Αγκώνας και Λιβόρνου που λειτουργούσαν παράλληλα (πρώτο ήμισυ 18ου αιώνα). Ό.π., σ. 20 κ.ε.

50. Μ. Οικονόμου, Το προξενείο του Αρχιπελάγους στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο, Παρουσία, Ζ' (1991), σ. 435 κ.ε.

51. Μ. Οικονόμου, Ο Θεσμός του προξένου...(ιδ. διατριβή δακτυλογραφημένη, στο στάδιο της εξέτασης).

52. Οι απαιτήσεις του ισχυρού ηπειρωτικού εμπορίου, που επέβαλαν την προαιρετική λειτουργία του προξενικού θεσμού στην Κέρκυρα, παρεμπόδιζαν τη διόγκωση του κύριου οθω-

μανικού προξενείου, δίπλα στο οποίο επιβιώνει και ένα μικρότερο που εκπροσωπεί την κοινότητα της Λευκάδας. Σχετικά με αυτό βλ. αμέσως παρακάτω.

53. Στο υπόμνημά τους ισχυρίζονται ότι το υπάρχον προξενείο στην Κέρκυρα (των τεσσάρων κοινοτήτων) τους έχει επιβληθεί, χωρίς να τους εξηγηθεί στην πραγματικότητα. Αν επαληθευθούν αυτοί οι ισχυρισμοί, τοποθετούν σε νέα βάση το θέμα των πρώτων επτανησιακών προξενείων. Απόσπασμα του υπομνήματος με ενδιαφέρουσες ειδήσεις για τη ναυτιλία του νησιού βλ. στη μελέτη μας, Ο θεσμός του προξένου, τ. II, σ. 241-242, σημ. 38.

54. Ό.π., σ. 242, τα ονόματα των εκπροσώπων της Λευκάδας. Το λευκαδίτικο προξενείο βρίσκουμε και σε κατάλογο των προξενείων που λειτουργούσαν στις βενετικές κτήσεις της Ανατολής, τις αρχές του 1706, συνημμένο σε αναφορά του τότε αρχιναυάρχου της Βενετίας Francesco Grimani. Οι Λευκαδίτες, οι οποίοι τότε εμπορεύονταν σιτάρι στην Κέρκυρα, πληρώναν σε είδος τον πρόξενό τους: μία μεζούρα (108 οκάδες περίπου) για κάθε μικρό πλοίο και δύο για κάθε μεγάλο. Είναι χαρακτηριστικό ότι, αν και υπήκοοι των Βενετών από το 1684, εξακολουθούν να διατηρούν το δικό τους πρόξενο στην Κέρκυρα, τον οποίο, όπως άλλοτε, εκλέγουν οι ίδιοι. A.S.V., Provveditori da terra e da mar, filza 952, Francesco Grimani Provveditor general da Mar, dispaccio 22, annesso 10. Το έγγραφο αυτό, ενταγμένο σε ένα σύνολο παρόμοιων εγγράφων, θα δημοσιεύσουμε σε προσεχή εργασία με θέμα: «Εμπορικά προξενία στις βενετικές κτήσεις της Ανατολής».

55. Η ευθύνη των προξένων που εκπροσωπούσαν τους Μοραίτες εμπόρους στη Ζάκυνθο σταματούσε με τη φόρτωση των εμπορευμάτων στα βενετικά καράβια. Στις πηγές αναφέρεται ρητά ότι τα εμπορεύματα παρελάμβαναν στη Βενετία οι «fattori» των εμπόρων (την παραπομπή ενός τέτοιου εγγράφου βλ. παραπάνω, σημ. 35). Η ένδειξη ότι ο εγγεγραμμένος στα μητρώα της ελληνικής Αδελφότητας της Βενετίας Todorin Consolo είναι πιθανόν ο «γενικός» «κόνσολος μορέως» Θεωδωρής Θωμόπουλος, θα μπορούσε ίσως να σχετισθεί με την πιθανή ανάμειξη του στις διαπραγματεύσεις για τον καθορισμό της τιμής αγοράς του πελοποννησιακού μεταξίου, παρά με τη διαδικασία διεκπεραίωσης των συναλλαγών στη βενετική πρωτεύουσα. Έδρα των μοραϊτικών προξενείων ήταν η Ζάκυνθος.

56. Βλ. παραπάνω, σημ. 35, την παραπομπή του υπομνήματος του 1606, με το οποίο διατυπώνονταν τέτοια αιτήματα, σχετικά με την προστασία των μεταφορών στο κανάλι της Ζακύνθου.

57. Και στη λειτουργία του προξενικού θεσμού για τους Έλληνες Οθωμανούς υπηκόους παρατηρούνται οι γνωστές διαβαθμίσεις: γενικοί πρόξενος (σπανιότερα), πρόξενος, αναπληρωτής, υποπρόξενος.

58. Α. Ζώης, Λεξικόν ιστορικών..., σ. 236. Για τους Θωμόπουλους υπάρχουν και άλλα στοιχεία που θα παρουσιασθούν στην αναφερθείσα ειδική εργασία, μαζί με εκείνα των άλλων προξένων. Ο γιος πάντως του Θεωδωρή, Νούντζος, εκλέγεται το 1597 πρόξενος των τεσσάρων κοινοτήτων στη Ζάκυνθο.

59. Ίσως ο Μανιάτης Δοξαράς εκπροσωπούσε τους εγκατεστημένους στο Ναύπλιο Μανιάτες εμπόρους.

60. Απ. Βακαλόπουλος, Ιστορία, Β1', Θεσσαλονίκη 1964, σ. 340. Για το 18ο αι. αναφέρεται ότι «ζει σε συνάρτηση με τη διοικητική της λειτουργία και με ένα συμπλήρωμα εμπορικών δραστηριοτήτων». Β. Παναγιωτόπουλος, Το ΙΗ' αιώνα στην Πελοπόννησο: η απορρόφηση των οικονομικών πόρων και του πληθυσμού από την ανάπτυξη της γεωργίας, «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», Αθήνα 1979, σ. 467. Πιθανότατα, θα προκύψουν ορισμένα συγκεκριμένα ποσοτικά στοιχεία για την ετήσια γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή της ευρύτερης περιοχής και τις εμπορικές δραστηριότητες της πόλης (εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο, είδη προϊόντων και εξαγόμενες ποσότητες, τόποι προορισμού, ντόπια κατανάλωση, βιοτεχνία) κατά την πρώτη Τουρκοκρατία, όταν δημοσιευθεί ο αντιστοίχος κατάλογος των προϊόντων της Πελοποννήσου, του οποίου δεν έχει

ολοκληρωθεί ακόμη η επεξεργασία. Ο κατάλογος συντάχθηκε το 1709, βάσει πληροφοριών που συνέλεξαν οι Βενετοί - κατά περιοχές - «dalli più pratici del negotio di questo Regno sotto i Turchi», και απόκειται εις Α.Σ.Υ., *Provveditori da terra e da mar, Provv. General da mar*, b. 954, disp. 26, 1709, 27 Aprile, annesso, incipit: *Informationi ricavate dalli più pratici del negotio...*».

61. Δεν είναι γνωστό πότε σταθεροποιούνται οι σχέσεις της με την ευρύτερη αγροτική περιοχή και εμφανίζονται οι πρώτοι δικοί της έμποροι. Β. Παναγιωτόπουλος, ό.π.

62. Κατά κανόνα, τα σχετιζόμενα με τα εμπορικά προξενεία έγγραφα αναφέρονται σε δεδομένες πυκνές επαφές και όχι (ή σπανιότερα) στη δημιουργία τους.

63. Μία πενταετία πριν εκδηλωθούν οι πρωτοβουλίες του εμπορικού σώματος προς αυτή την κατεύθυνση (με παραστάσεις και υπομνήματα στη βενετική διοίκηση) είναι, κατά τη γνώμη μας, το ελάχιστο εύλογο διάστημα των μόνιμων και πυκνών εμπορικών επαφών.

64. Δεν έχουν διερευνηθεί οι πηγές, ως προς τα προξενεία που κατ'ύψυον τη διαμετακόμιση του <χερσαίου> μοραϊτικού εμπορίου. Η έρευνα περιορίστηκε στο θέμα της προστασίας των μεταφορών, μεταξύ 1595-1637.

65. Α.Σ.Υ., *Senato Mar*, reg. 70, f.131, το διάταγμα της Γερουσίας προς τον προβλεπτή Ζακύνθου, που επιβεβαιώνει τη μη εξάρτηση των Ελλήνων και Εβραίων εμπόρων της Πελοποννήσου από το βενετικό προξενείο, στο οποίο υπάγονταν μόνο οι Βενετοί έμποροι και ό.π., filza 194, 1612, 29 Marzo, το υπόμνημα των Ελλήνων και Εβραίων εμπόρων. Ο Βενετός πρόξενος είχε διαδεχθεί τον Giovanni Dominico Biffi, εκλεγέντα με το διάταγμα της 15ης Οκτωβρίου 1605 της Γερουσίας, ως πρόξενο «Μορέως, Ναυπάκτου και γειτονικών περιοχών», με πατέντα της 6 Μαΐου 1606. Ό.π., *Provveditori da terra e da mar, Provv. Gen. da Mar, Filippo Pasqualigo*, filza 862, μικρό ανεξάρτητο κατάστιχο με ιδίαν αρίθμηση, ff. 17v-18.

66. Το έγγραφο με τα ονόματά τους (Α.Σ.Υ., *Senato Mar*, filza 311, 1637, 6 Giugno, ιταλικό αντίγραφο του ελληνικού πρωτοτύπου, με ένδειξη «1636 li 20 Luglio») θα δημοσιευθεί.

67. Το προξενείο αυτό είναι άγνωστο στην έρευνα, αλλά δεν έχουμε ιδιαίτερες πληροφορίες για τη λειτουργία του. Το ενδιαφέρον πάντως των Βενετών για τα αττικά προϊόντα, ιδίως τα βαλανιδία και τα πρινοκούκια πρέπει να εκδηλώθηκε πολύ νωρίτερα.

68. Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία...*, Β1, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 341-343. Για το 17ο αιώνα έχουμε πολλές πληροφορίες για την εμπορική κίνηση στην Αθήνα από την έκθεση του Γάλλου προξένου Giraud, που καλύπτει την περίοδο 1657-1673, και δημοσιεύτηκε από τον αείμνηστο Δάσκαλό μας Διονύσιο Ζακυνθό, με τίτλο, *Ειδήσεις περί της εμπορικής κινήσεως των λιμένων της 'Αττικής κατά τά μέσα του ΙΖ' αιώνας*, Ελληνικά, 7 (1934), σ. 253-265.

69. F. Hasluck, *Depopulation in the Aegean Islands and the Turkish conquest*, BSA, XVII (1910-11), σ. 162. Στο υπόμνημα του 1606 (βλ. παραπάνω, σημ. 35 την παραπομπή) αναφέρονται οι επιθέσεις των δυτικών πειρατών και κουρσάρων στο κανάλι. Επίσης στα έγγραφα της ίδιας ενότητας, μεταξύ 1598-1636. Πρβλ. Μ. Οικονόμου, Ο θεσμός του προξένου, τ. Ι, σ. 57-60, τ. ΙΙ, σ. 272-274, συνοπτικά για τις δραστηριότητες των καταδρομικών και πειρατών μεταξύ 1572-1635, όπου αναφέρονται και άλλα έγγραφα.

70. Υπόμνημα 1606, ό.π. Μ. Οικονόμου, ό.π., τ. Ι, σ. 58, τ. ΙΙ, σ. 273, σημ. 17.

71. Υπόμνημα 1606, ό.π. Κατά τον Α. Ζώη, *Λεξικόν ιστορικών...*, σ. 137, η οικογένεια Χαρίατη απαντάται μεταξύ των ευγενών οικογενειών που συνέθεταν το Μεγάλο Συμβούλιο της Ζακύνθου από το 1573. Στα έγγραφα πάντως τους βρίσκουμε ως εξής: *Delli Eredi, di Heredi, di Heriedi*. Α.Σ.Υ., *Senato Mar*, filza 166, 1605, VII Giugno, 1604 μ.ν., 12 Febraio.

72. Περισσότερα για την εκλογική διαδικασία και τα καθήκοντα που είχαν οι πρόξενοι βλ. στη μελέτη μας, Ο θεσμός του προξένου, τ. Ι, σ. 14-16.

73. Ό.π., σ. 14.

74. Ό.π., σ. 20-21.

75. Και οι τρεις περιπτώσεις ανάγονται στα μέσα του 18ου αι. και οφείλονται σε πρωτοβουλίες των δραστήριων εμποροκαπετάνιων του Μεσολογγίου και Αιτωλικού, που θέλουν να εγκαταστήσουν τους υποψήφιους της αρεσκείας τους στα επτανησιακά προξενεία. Λεπτομέρειες βλ. ο.π., τ. Ι, σ. 26, 189 και τ. ΙΙ, σ. 253, σημ. 104, 105 σ. 333, σημ. 25 και σ. 335, σημ. 45, 46.

76. Ως προς την επικύρωση της εκλογής από τη Γερουσία, η διαδικασία εκινείτο συνήθως από τους ίδιους τους εμπόρους και, φυσικά, από τους προξένους που είχαν συμφέρον. Σε περιπτώσεις προξένων κυρίαρχων κρατών, που εγκαθίσταντο στη Δημοκρατία, τη διαδικασία για την παροχή του *exequatur* κινούσαν οι ηγεμόνες διά της διπλωματικής οδού (μέσω πρέσβων, γενικών προξένων κλπ.). Με διάταγμα της Γερουσίας κυρώνονταν στο βενετικό κράτος και οι εκλογές των Βενετών προξένων.

77. Μ. Οικονόμου, Ο θεσμός του προξένου, τ. Ι, σ. 9-12, τ. ΙΙ, σ. 234-237.

78. Ό.π., τ. Ι, σ. 210-211, τ. ΙΙ, σ. 343-345.

79. Ύστερα από αίτημα των εμπόρων, ιδρύθηκε το 1732 το προξενείο του *Fiume* και ανατέθηκε στον πρόξενο της Τεργέστης Μπαζαίο. Ο ίδιος, με την υποστήριξη των εμποροκαπετάνιων του Αιγαίου, αναγνωρίστηκε ισόβιος πρόξενος «του ελληνικού έθνους» με την αυτοκρατορική απόφαση του 1744. (Μ. Οικονόμου, ό.π., τ. ΙΙ, σ. 344, σημ. 22, 24). Θεωρούμε πολύ πιθανό να βασίστηκε και η ίδρυση του προξενείου της Τεργέστης (1723) στις προσπάθειες των Ελλήνων εμπόρων και ναυτικών του Αρχιπελάγους, οι οποίοι, σύμφωνα με βενετικό έγγραφο του 1720, «διενεργούσαν εξαγωγές Ξυλείας, σιδήρων και ατσάλιν από το *Fiume*, όπου είχαν αρχίσει να συχνάζουν μετά το 1718». Ό.π., τ. Ι, σ. 162.

80. Ο ισχυρισμός του G. Stefani ότι «με τη συνθήκη του Passarowitz είχε αφαιρεθεί από την Πύλη το δικαίωμα να εγκαθιστά προξένους» (*I Greci a Trieste*, σ. 21) είναι ανακριβές. Γεγονός είναι ότι δεν περιλαμβάνεται καμία διάταξη που να αναγνωρίζει στην Πύλη το δικαίωμα να εγκαθιστά προξένους στα αυστριακά εδάφη, ούτε στην εμπορική συνθήκη του Passarowitz (27 Ιουλίου 1718) ούτε σε άλλη (18ος αι.), ενώ σε όλες περιέχονται διατάξεις, σχετικές με την «προστασία των εμπορευόμενων υπηκόων της. Βλ. και την επόμενη σημείωση.

81. Στο ίδιο το κείμενο της συνθήκης αντιδιαστέλλονται σαφώς από τους προξένους της Αυστρίας, κατά τον τίτλο («πρόξενοι», *Consules - Chahbender*) και κατά τον τρόπο περιγραφής των ιδιοτήτων τους. Με τον ίδιο τίτλο εμφανίζονται και σε μεταγενέστερες συνθήκες. Περισσότερες λεπτομέρειες βλ. στη μελέτη μας, Ο θεσμός του προξένου, τ. ΙΙ, σ. 235-236, σημ. 6,7.

82. Σύμφωνα με βενετικό έγγραφο, στο διορισμένο το 1732 από τον πάπα, πρόξενο των Ελλήνων εμπόρων στην Αγκώνα, είχαν ανατεθεί και καθήκοντα εμποροδίκου. Το σχετικό απόσπασμα του εγγράφου βλ. ο.π., τ. Ι, σ. 208.

83. Περισσότερο γνωστές είναι οι δραστηριότητες των Ραγουζαίων, Σλάβων και καθολικών και του εμπορικού τους στόλου. Για τη δράση των Βαλκάνιων εμπόρων κατά το 16ο αι., και τους λόγους που προκάλεσαν την ανάπτυξη εμπορικής τάξης στις βαλκανικές χώρες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, βλ. Tr. Stoianovich, Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος, «Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», Αθήνα 1979, σ. 290-294.

84. G. Yver, *Le Commerce et les Marchands dans l' Italie méridionale au XIIIe et au XIVe siècle*, Paris 1903, σ. 201 και σημ. 6.

85. Οι Δυτικοί δεν επιθυμούσαν να εγκαθίστανται Οθωμανοί πρόξενοι στα εδάφη τους, που θα ήταν στην ουσία κατάσκοποι του σουλτάνου, ιδιότητα που είχαν όλοι οι δικοί τους πρόξενοι στην οθωμανική αυτοκρατορία αλλά και στην ίδια τη Δύση. Οι πρόξενοι των Ελλήνων εμπόρων επιλέγονταν συνήθως μεταξύ των παρόικων.

86. G. Yver, ό.π., σ. 199, σμ. 2...

87. Οι οικονομικές και εμπορικές σχέσεις των χωρών της βόρειας Ευρώπης με εκείνες της βορειοδυτικής και με την Ανατολή - μέσω Ρωσίας - κατευθύνονται και εξυπηρετούνται από τον παραπλήσιο γνωστό θεσμό της Hansa. H. Pirenne, *Les transformations économiques et sociales en Occident de la fin du XIIIe au XVe siècle*, Histoire économique de L' Occident Médiéval, Bruges 1951, σ. 381-385 και σ. 381, σμ. 3, η βασική βιβλιογραφία.

88. Βασικό έργο, σχετικά με το δυτικό εμπόριο στην Ανατολή, κατά το μεσαίωνα, και τη λειτουργία των προξενείων των εμπορικών δυνάμεων της Δύσης στο χώρο της, παραμένει αυτό του W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, τ. I - II, Amsterdam 1959 (ανατύπωση).

89. Οι πρόξενοι, τους οποίους οι δυτικές μητροπόλεις εγκαθιστούσαν επικεφαλής των εμπορικών αποικιών τους ή κοινοτήτων στην Ανατολή, ασκούσαν διοικητική και δικαστική (υπό όρους) εξουσία επί των αποίκων, όσο και των ταξιδιωτών εμπόρων. Ο αναγνώστης δεν πρέπει να συγχέει αυτούς τους προξένους με τους «προξένους» που ασκούσαν τη διοίκηση των μητροπόλεων κατά της αποκαλούμενης «προξενική περίοδο» (periodo del Consolato).

90. Μετά την ίδρυση της εταιρείας (1581) και ως τη διάλυσή της (1825) ελάχιστοι (3 ή 4) ήταν οι Άγγλοι πρόξενοι που διορίστηκαν και μισθοδοτούνταν από το στέμμα. Τους αναφέρει ο Alfred Wood, *A History of the Levant Company*, London 1964, σ. 63-64 σσ. Αντίθετα, οι πρόξενοι των αρχών του 16ου αι. διορίζονταν με πατέντα του Άγγλου βασιλιά (Χίος 1513, Κρήτη 1520, 1530). Ό.π., σ. 2.

91. B. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, (N.H.-A.I.I.), Belgium 1982, σ. 124.

92. W. Heyd, ό.π., τ. II, σ. 182, σμ. 4.

93. Στις 18 Αυγούστου 1359 το Maggior Consiglio του Χάνδακα «αναδεικνύει τον Νικόλαο Morosini από τη Βενετία ως πρόξενο στον Θεολόγο», με αφορμή την επικείμενη εκπόνη της θητείας του Giovanni Moro. Fr. Thiriet, *Délibérations des Assemblées Vénitiennes concernant la Roumanie*, τ. I, 1160-1363, Paris 1956, σ. 244, reg. 653, 18 Αυγούστου 1359. Επίσης του ιδίου, *Les relations entre la Crete et les émirats turcs d'Asie Mineure au XIVe siècle (vers 1348-1360)*, Variorum Reprints, London 1977, VII, ιδίως σ. 218-220.

94. Με το διάταγμα της 13ης Μαΐου 1705 του Βενετού αρχιναυάρχου Daniel Dolfin επικυρώθηκε η εκλογή του Κερκυραίου Νικολού Πετρονίκου, ως προξένου της Λευκάδας στην Κέρκυρα, η οποία αναφέρεται και στον κατάλογο του Grimani. Βλ. παραπάνω, σμ. 54.

95. Βλ. παραπάνω, σμ. 54, την παραπομπή του εγγράφου.

96. Για τις δύο διαδικασίες εκλογής, που ακολουθούνται παράλληλα, από το 1700 κ.ε., βλ. παραπάνω, το ειδικό υποκεφάλαιο.

97. Ενδεικτικά βλ. ένα τέτοιο διάταγμα, εις A.S.V., Senato Mar, reg. 44, f. 226v.

98. Βλ. το απόσπασμα που παραθέτουμε πιο κάτω, από το συνημμένο no. 10, στο *dispraccio* no. 22 του αρχιναυάρχου Francesco Grimani, κατάλογο των ξένων προξένων που υπηρετούσαν το 1706 (βενετικό 1705) στην Κέρκυρα, Ζάκυνθο και Ναύπλιο. Την ένδειξη του εγγράφου βλ. παραπάνω, σμ. 54.

99. Σταδιακές υποχωρήσεις αυτής της πάγιας βενετικής θέσης επισημαίνονται - σε μεμονωμένες περιπτώσεις - κυρίως σε πηγές των μέσων του 18ου αι. και εξής. Ενδεικτικά βλ. B.M.C. Correr, Cod. Cic. 3037/38, έκθεση 1741 m.v., 13 Gennaio, σχετική με εμπορικούς προξένους κυριάρχων κρατών, που έδρευαν στη Βενετία, οι οποίοι για διάφορους λόγους (απουσία πρέσβων συνήθως) είχαν αναλάβει και τη διπλωματική εκπροσώπηση των κυβερνήσεών τους.

100. Για τον μη ειδικό αναγνώστη, ο όρος *Publici Rappresentanti* σημαίνει τους αντιπροσώπους της Βενετίας, τους αξιωματούχους, δηλαδή, που εκπροσωπούσαν τη βενετική κυβέρνηση, ασκώντας την εξουσία (στρατιωτική, διοικητική) στα όρια του εδαφικού και αποί-

κιακού κράτους και την εξωτερική πολιτική (διπλωματία) της Δημοκρατίας (πρέσβεις, γενικοί πρόξενοι κλπ.) στο εξωτερικό.

101. Πρόκειται για το Βενετό δούκα.

102. Την παραπομπή βλ. παραπάνω, σημ. 54.

103. Το θέμα αυτό θα αναπτυχθεί περισσότερο σε ιδιαίτερη εργασία μας, σχετική με το μεσαιωνικό προξενικό θεσμό και τα πρότυπά του που επιβιώνουν στους νεότερους χρόνους.

104. Δηλαδή το *dispaccio* no. 22.

105. Ο κ. Κρεμμυδάς, όχι μόνο αγνοεί παντελώς την ύπαρξη του *Monsieur Lanfreen*, *Console di Francia per tutto il Regno* (=Πελοπόννησος) στο Ναύπλιο, αλλά δηλώνει - ούτε καν υποθέτει - ότι: «Μετά την κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Βενετούς ο Γάλλος πρόξενος στην Αθήνα ήταν επιφορτισμένος και με την παρακολούθηση των γαλλικών συμπεριφορών στην Πελοπόννησο. Κάπου στα 1713, το Ναύπλιο ξαναγίνεται έδρα του γαλλικού προξενείου και η Πελοπόννησος χωρίζεται από την Αθήνα». (Β. Κρεμμυδάς, Το εμπόριο της Πελοποννήσου στο 18ο αιώνα (1715-1792) (Με βάση τα γαλλικά Αρχεία), Αθήνα 1972, σ. 41, σημ. 1). Με βάση όμως τα γραφόμενα του *Grimani*, ο *Monsieur Lanfreen* ήταν διορισμένος «*da più anni*» στο Ναύπλιο και διαπληκτιζόταν με τους Γάλλους καπετάνιους, δίνοντας αφορμή στον *Corner* να επέμβει. Ο *Corner* ήταν αρχιστράτηγος (*Capitan General*) από το 1700 ως το 1703. Ο ίδιος ο *Grimani* επισυνάπτει με αρ. 12 και αντίγραφο των «*Ducali, che più anni fa imposero di riconoscerlo*». Επιπλέον, μνημονεύει και τα διατάγματα της Γερουσίας της 14ης Αυγούστου και 14ης Νοεμβρίου 1705 (βλ. τα *registri* της σειράς *Senato Mar* στις αντίστοιχες ημερομηνίες και τη σχετική «αλληλογραφία», ενστάσεις του πρέσβη κλπ., στις *filze* της ίδιας σειράς) εντελλόμενα, προφανώς, τη διερεύνηση του θέματος και τη διαβίβαση του σχετικού πορίσματος στο Σώμα. Φαίνεται ότι ο *Monsieur Lanfreen* προκάλεσε με τις διαμαρτυρίες του τέτοιο όγκο εγγράφων στα βενετικά Αρχεία, υποπτεύοντας ότι τα γαλλικά θα παρέμεναν αδιερεύνητα.

106. A.S.V., *Cinque Savi alla Mercanzia*, N. Ser., b. 44, quad. 102, parte prima, ff. 16-16v, αντίγραφο του προξενικού διπλώματος, και ό.π., *Senato Mar*, reg. 137, ff. 209v-210, το διάταγμα της Συγκλήτου.

107. «...prohibendo à chi si sia altro l' ingerenza, et esercizio del Carico medesimo, qual douerà solo attendersi, e maneggiarsi dalli predetti instituiti, cioè da esso Signor Agesiào, e sua dipendenza come sopra, con tutte le utilità, prerogative solite, e consuete,...» (από το προξενικό δίπλωμα, ό.π., f. 16v). «...con tutti li utili, e' prerogative solite della Carica, ...non potendo da altri sotto alcun titolo e' pretesto esser essercitata...» (από το διάταγμα της Συγκλήτου, ό.π., f. 210).

108. A.S.V., *Senato Mar*, fil. 677, 1688, 30 Ottobre, 1678, 23 Settembre, γνήσιο (επικυρωμένο) αντίγραφο του 1681 του διατάγματος του *Andrea Corner*. Πρβλ. αντίγραφα, εις *Cinque Savi alla Mercanzia*, N. Ser., b. 44, quad. 102, parte 1, f. 34, και ό.π., parte prima, f. 30-30v. Το διάταγμα αυτό θα δημοσιευθεί, ενσωματωμένο στο κείμενο της μελέτης μας, Ο θεσμός του προξένου κλπ., όταν εκτυπωθεί.

109. Όλα τα θέματα που σχετίζονται με τη λειτουργία αυτού του προξενείου (και των τριών περιόδων) εξετάζονται στη μελέτη μας, Ο θεσμός του προξένου, (κεφάλαιο III).

110. Τις ενδείξεις για την αναλυτική παρουσίαση αυτών των επεμβάσεων βλ. παραπάνω, σημ. 46. Στα σύγχρονα έγγραφα ο *Antonio* και ο *Alberto Rossi* αναφέρονται ως Ιταλοί επιχειρηματίες. Ο *Λ. Ζώης*, *Λεξικόν Ιστορικών...*, τ. Α', μέρος πρώτον, σ. 118 αναφέρει οικογένεια *de Rossi*, προερχόμενη από την Κύπρο. Επίσης, στη σ. 137 αναφέρονται οι *Δε-Ρώσση* στις ευγενείς οικογένειες του Μεγάλου Συμβουλίου το 1631. Πρόκειται μάλλον για διαφορετικές οικογένειες. Στα έγγραφα αναφέρεται σαφώς ότι προκρίθηκε να ανατεθεί το προξενείο σε «ιταλικό εμπορικό οικο», επειδή δεν θα διέθετε διασυνδέσεις «τυχόν επιζήμιες για το Δημόσιο» με τους τελωνειακούς και υγειονομικούς υπαλλήλους που ήταν ντόπιοι. Το προ-

Εθνικό δίπλωμα του Antonio Rossi, ως προσωρινού υποπροξένου, της 3ης Δεκεμβρίου 1699 βλ. εις A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, N. Ser., b. 44, quad. 102, parte 1, ff. 49-50 και ό.π., parte prima, ff. 41-42, σε αντίγραφα. Το αντίστοιχο του Alberto Rossi (λόγω θανάτου του Antonio) βλ. ό.π., parte 2, ff. 10-11.

111. Τα προξενεία των τεσσάρων κοινοτήτων στην Κέρκυρα και τη Ζάκυνθο προφανώς είχαν προκαλέσει ποικίλες διακοινοτικές επαφές και συνεννοήσεις, πριν και μετά την ίδρυσή τους. Οι Μεσολογγίτες και οι Ανατολικώτερες έχουν κοινό υποπρόξενο στη Ζάκυνθο το 18ο αιώνα.

112. Με πρωτοβουλία τέτοιων σωμάτων, συγκροτημένων από εκπροσώπους διάφορων εμπορικών κοινοτήτων, ιδρύθηκαν τα εμπορικά προξενεία της Κρήτης, το 1629, της Βενετίας το 1700 και του Ναυπλίου, επίσης το 1700.

113. Εξάιρεση αποτελούσαν τα εμπορικά κυκλώματα που επιδίδονταν στο λαθρεμπόριο και, βέβαια, δεν επιθυμούσαν νόμιμες διαδικασίες κατά τη διεξαγωγή των συναλλαγών τους. Οι εμπορευόμενοι αυτοί, Έλληνες και Τούρκοι ρείσηδες που έφταναν με τα πολεμικά τους πλοία και τα πολυάριθμα πληρώματα στη Βενετία, μεταξύ 1669-1684, επίσης δεν ταξίδευαν τυχαία - συνεργάζονταν με ντόπιους Βενετούς εμπόρους ή Έλληνες της παροικίας - αλλά φυσικά, ουδέποτε επιζητήσαν επίσημη προξενική εκπροσώπηση, δεσμευτική για τον τύπο του εμπορίου τους.

114. Βλ. παραπάνω, σημ. 53 και 54, όπου και οι ενδείξεις στις πηγές.

115. Κ. Καιροφύλας, Η Επτάνησος υπό τους Βενετούς, Αθήναι 1942 (1953), σ. 90 κ.ε.

116. Παν. Χιώτης, Ιστορία της Επτανήσου..., Ιστορικά Απομνημονεύματα, τ. τρίτος, σ. 158-159.

117. A.S.V., Notarile, Atti, b. 10993 (Gio. Battista Profettini), cc. 61-61ν, η συμβολαιογραφική πράξη εκλογής του Αντωνίου Γρέγου του ποτέ Σταυριανού, ως προξένου, από επτά Λευκαδίτες караβοκύρηδες εκπροσώπους του νησιού (μεταγραφή του ελληνικού πρωτοτύπου).

118. Μ. Οικονόμου, Ο Θεσμός του προξένου, τ. Ι, σ. 30-31, τους τίτλους του προξενείου της Ζακύνθου, από τους οποίους φαίνεται πώς διευρύνονται οι περιοχές δικαιοδοσίας αυτού του προξενείου.

119. Σύμφωνα με ορισμένες ενδείξεις που χρειάζονται περαιτέρω διερεύνηση στα βενετικά Αρχεία.

120. Τα έγγραφα αυτά εκδόθηκαν από τον Καθ. Ζ. Τσιρπανλή, Ανέκδοτα έγγραφα εκ των Αρχείων του Βατικανού, Πηγαί και μελέται της Κυπριακής Ιστορίας IV, Λευκωσία 1973, σ. 11-14 (έγγρ. 8-11).

121. Ζ. Τσιρπανλής, ό.π., έγγρ. 8.

122. A.S.V., Notarile, Atti b. 10994 (Giovanni Battista Profettini), cc. 266ν-267, η νοταριακή πράξη εκλογής του Μυτιληνιού, ως προξένου. Πρβλ. Μ. Οικονόμου, Ο Θεσμός του προξένου, τ. ΙΙ, σ. 246, σημ. 60, τα ονόματα των εμπόρων και караβοκύρηδων του Αιγαίου. Από τη Μυτιλήνη προέρχονταν τέσσερις έμποροι και δώδεκα караβοκύρηδες. Οι άλλοι τόποι προέλευσης ήταν: Χίος, Σωζόπολη, Καλλιόπολη, Μαρμαράς, Λήμνος. Αξίζει να επισημόνουμε τον τύπο και τον όγκο των караβιών (νάβες) που χρησιμοποιούνται στα ταξίδια μεγάλων αποστάσεων.

123. Μ. Οικονόμου, Ο Θεσμός του προξένου, τ. Ι, σ. 14-15, 17, 30-31 και τ. ΙΙ, σ. 241, σημ. 36.

124. A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, reg. 153 (Risposte), cc. 31-31ν, η εισήγηση 1642, 25 Luglio. Αντίγραφο της βλ. ό.π., N. Ser., b. 44, quad. 102, parte prima, f. 11 και ό.π., parte 1, f. 15. Το πρωτότυπο απόκειται εις ό.π., Senato Mar, fil. 347, 1642, 2 Agosto. Την εισήγηση του 1644, 13 Agosto, βλ. εις Cinque Savi alla Mercanzia, reg. 153, cc. 140ν-141 και αντίγραφο, ό.π., N. Ser., b. 44, quad. 102, parte prima, f. 12 και ό.π., parte 1, f. 16.

125. Μ. Οικονόμου, Ο θεσμός του προξένου, τ. ΙΙ, σ. 288, σημ. 17, αφίξεις караβιών του Αιγαίου στη Ζάκυνθο, μετά την πρωτοβουλία του 1630. Σχετικά με τις επεμβάσεις των Βενετών στη λειτουργία του θεσμού, βλ. ό.π., τ. Ι, σ. 18 κ.ε.

126. Παρέκκλιση από αυτό τον κανόνα αποτελεί η περίπτωση του προξενείου που ζητούν να εγκαταστήσουν στη Βενετία οι Έλληνες εμπορευόμενοι, Οθωμανοί υπήκοοι το 1699. Στο υπόμνημά τους (δημοσιεύεται στη μελέτη μας, Ο θεσμός του προξένου, τ. ΙΙΙ, σ. 59-60, έγγρ. 55) προσπατούσαν την εγκατάσταση του προξένου τους (που είχαν εκλέξει οι ίδιοι) προκειμένου να εγκαಿನιάσουν τις σχεδιαζόμενες «πυκνές και μόνιμες» σχέσεις τους με την αγορά της, κατά τη νέα ειρηνική περίοδο. Η αλλαγή της στάσης των Ελλήνων εμπόρων, που υποδηλώνει την υιοθέτηση νέων αντιλήψεων, είναι ενδεικτική της εξέλιξης που έχουν κατακτήσει τότε, ιδίως οι συναλλασσόμενοι με την ιταλική αγορά, με την οποία διατηρούσαν τις παραδοσιακές επαφές τους ακόμη και σε καιρό πολέμου. Βλ. παρακάτω.

127. A.S.V., Duca di Candia, b. 56, reg. 9 (Officiali), ff. 81v-82v.

128. Είναι ευνόητο ότι δεν πρέπει να αναμένεται μεγάλη ναυτιλιακή κινητικότητα των Οθωμανών υπηκόων στα κρητικά πελάγη, υπό τις απαγορευτικές συνθήκες που είχε επιβάλει η συνεχής παρουσία σε αυτά των Άγγλων πειρατών στις αρχές του αιώνα. Βλ. παραπάνω, σ. 7 και σημ. 26.

129. Αρνητικές επιπτώσεις για τη βενετική ναυσιπλοία διαπιστώνονται από τη δράση των χριστιανών και μουσουλμάνων πειρατών (Ουσκόκων, Μαλτζών, Μπαρμπαρέζων) και μέσα στην Αδριατική (R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, έκδ. Giunti Martello, Firenze 1981, σ. 624). Κατά την ανανέωση των διομολογήσεων το 1639, παρέχονται εγγυήσεις από την Πύλη ότι δεν θα καταδιώκονται οι υπήκοοι της Βενετίας και τα καράβια τους από τους Μπαρμπαρέζους στα οθωμανικά ύδατα (R. Mantran, *La navigation Vénitienne*, σ. 377). Για το βενετικό μονοπώλιο σίτου και τους περιορισμούς στη διακίνηση του προϊόντος, βλ. Fr. Thiriet, *La Romanie Vénitienne au moyen Age*, Paris 1959, σ. 232.

130. Σε αντίποινα για την καταστροφή των μπαρμπαρέζικων πειρατικών πλοίων από τους Βενετούς στο λιμάνι της Αυλώνας, η Πύλη διακόπτει τις σχέσεις με τη Βενετία, απαγορεύει το εμπόριο με το βενετικό κράτος και φυλακίζει τον Βενετό βάιλο στην Κωνσταντινούπολη Alvise Contarini (R. Cessi, ό.π.). Ο Π. Χιώτης, *Ιστορία της Επτανήσου και ιδίως της Ζακύνθου...*, Ιστορικά Απομνημονεύματα, ΙΙΙ, Κέρκυρα 1863, σ. 185-186, παραθέτει λεπτομερή περιγραφή της επίθεσης των βενετικών πλοίων, υπό τον Marino Capello στην παραλία του Δυρραχίου (Αυλώνα), όπου είχαν οχυρωθεί οι πειρατές και αναφέρει τα σχετικά με την τύχη των πλοίων τους.

131. Στ. Σπανάκης, Η έκθεση του Γενικού Προβλεπτή Κρήτης Isepo Civran του 1639, σ. 422-423. Εκτός από τους μουσουλμάνους πειρατές, οι Μαλτζέιοι και οι Φιορεντίνιοι που δρουν τότε στο Αιγαίο, επιτιθέμενοι στις χώρες και τα καράβια της οθωμανικής αυτοκρατορίας, δεν διστάζουν να προσβάλλουν και τους υπηκόους της Βενετίας. Την ίδια εποχή «κάνουν την εμφάνισή τους» κατά τον Civran και οι Μανιάτες πειρατές που παρουσιάζουν μεγάλη δραστηριότητα και σημαντικό αριθμό πλοίων. Με τις μικρές γρήγορες φελούκες τους πραγματοποιούν συχνές εξόδους, επιτίθενται αδιάκριτα στα καράβια Οθωμανών ή Βενετών υπηκόων, πολιορκούν κυριολεκτικά την Κρήτη και αποθαρρύνουν κάθε απόπειρα των αιγαιοπελαγίτικων πλοίων να προσεγγίσουν το νησί. Ό.π., σ. 447-448. Πρβλ. R. Cessi, ό.π., σ. 624-625.

132. Στ. Σπανάκης, ό.π., σ. 422-423. Οι περιορισμοί του εμπορίου αίρονται το 1639 (γρ. con la rinovazione del comertio), όταν εξομαλύνεται η κατάσταση και ανανεώνονται οι διομολογήσεις (R. Mantran, ό.π.). Η αναμενόμενη ανάκαμψη του κρητικού εμπορίου ενθαρρύνει τους ντόπιους κεφαλαιούχους και επιτρέπει στον Civran να βρει ενοικιαστές για ένα σημαντικό μέρος των τελωνειακών δασμών, πριν από το τέλος της θητείας του. Στ. Σπανάκης, ό.π., σ. 422 (μόνο το βενετικό κείμενο).

133. Τις απόψεις του ο Cinvan στήριζε στις προσωπικές επαφές του με προύχοντες των νησιών και στις αναφορές των κατασκόπων που διατηρούσε σ' αυτά η Βενετία (Στ. Σπανάκης, ό.π., σ. 407-408). Η Βενετία και η Γαλλία στήριξαν την ντόπια ολιγαρχία στο Αιγαίο κατά το 17ο αιώνα. Β. Slot, *Archipelagus turbatus*, τ. Ι, σ. 160.
134. Όπως συνάγεται από τα λεγόμενα του Cinvan, οι συγκεκριμένες αποστολές είχαν τη μορφή κοινοτικών επιχειρήσεων. Σχεδόν βέβαιη πρέπει ίσως να θεωρηθεί η συμμετοχή της Χίου, της Νάξου και της Μήλου, όπου έδρευαν πρόξενοι της Βενετίας. Πρβλ. Στ. Σπανάκη, ό.π., σ. 407-410.
135. Στ. Σπανάκης, ό.π., σ. 409.
136. Γ. Λέων, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία*, σ. 20.
137. Ό.π., σ. 20, 25.
138. Βλ. παραπάνω, σημ. 5.
139. Τα πορίσματα της έρευνας που διεξήγαγε η Αγγελική Πανοπούλου, βλ. με τίτλο «Συντροφίες και ναυλώσεις πλοίων στο Χάνδακα (1635-1661)», στα Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Β', Χανιά 1991, σ. 419-430. Ιδίως βλ. σ. 424-425.
140. Γ. Λέων, *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία*, σ. 25.
141. Το εμπόριο της Βενετίας με την Ανατολή, εντούτοις, συνεχιζόταν - αν και μειωμένο σημαντικά - με διάφορους τρόπους. Μέσω Ραγούζας (στον πόλεμο της Κρήτης) και με τη χρήση ξένων σημαιών, που επέτρεψε, από τότε, εξ ανάγκης η βενετική κυβέρνηση. Τα βενετικά καράβια που κατέπλεαν στο Πόρτο - Ράφτη, κατά τη διάρκεια του Κρητικού πολέμου, έφεραν τη γαλλική, αγγλική ή ολλανδική σημαία και το εμπόριο που διακινούσαν (βενετικό και αθηναϊκό) χαρακτηριζόταν «σημαντικό» από τον Giraud. Δ. Ζακυθηνός, Ειδήσεις περί της εμπορικής κινήσεως..., σ. 255 κ.ε., όπου σημειώνονται οι αφίξεις από το 1658 και μετά.
142. Το 1686 τρεις λόντρες, φορτωμένες τρόφιμα που προορίζονταν για την πολιορκούμενη Μονεμβασία, άλλαξαν πορεία και κατευθύνθηκαν στη Βενετία.
143. Μ. Οικονόμου, Το προξενείο του Αρχιπελάγους στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο, Παρουσία, Ζ' (1991), σ. 434 και σημ. 3,4. Βλ. και τη μελέτη μας, Ο Θεσμός του προξένου, τ. ΙΙ, σ. 277, σημ. 5 και σ. 321, σημ. 21.
144. Μ. Οικονόμου, Ο θεσμός του προξένου, τ. ΙΙ, σ. 323, σημ. 20 και τ. ΙΙΙ, έγγρ. 74.
145. Ό.π., τ. Ι, σ. 81 κ.ε.
146. Τα ελληνικά - οθωμανικά - εμπορικά καράβια ήταν, κατά κανόνα, άοπλα, μέχρι το 1719, οπότε επετράπη ο εξοπλισμός τους με άδεια του σουλτάνου, σύμφωνα με πληροφορία του Γάλλου προξένου de Boismond (ό.π., τ. ΙΙ, σ. 276, σημ. 69). Εξοπλισμένα ήταν τα πλοία των ρεϊσδων (Ελλήνων και Τούρκων) οι οποίοι συμμετείχαν υποχρεωτικά στους πολέμους και είχαν ως κύρια ενασχόληση τους το εμπόριο, σε καιρούς ειρήνης. Τέτοια εξοπλισμένα πλοία κράτησαν τις επαφές του Αιγαίου με τη Βενετία, μεταξύ 1669-1684. Για τη μεταβολή των όρων διεξαγωγής του ναυτικού εμπορίου στο Αιγαίο, μετά το 1669, και την προστασία των μεταφορών, βλ. το αντίστοιχο κεφάλαιο, ό.π., τ. Ι-ΙΙ, σ. 66-72 και 277-283.
147. F. Sassi, *La guerra in corsa e il diritto di preda secondo il diritto veneziano*. Estratto dalla Rivista di Storia del Diritto Italiano, anno II, vol. II, fasc. 1-2. Roma 1929, σ. 65-66. Πρβλ. Μ. Οικονόμου, ό.π., τ. ΙΙ, σ. 278-279.
148. Σε έγγραφο του 1700, οι τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές του Αιγαίου (νησιά και μικρασιατικά παράλια) αναφέρονται ως «parti della Grecia, soggetta all' Imperio Ottomano». A.S.V., Cinque Savi alla Mercanzia, reg. 167 (Risposte), cc. 65-67.
149. Εκτός της Άνδρου που δέχτηκε πολλές βενετικές και πειρατικές επιθέσεις, αναφέρεται ότι οι Κυκλάδες δεν υπέφεραν από τους καταδρομείς των Βενετών. Β. Slot, *Archipelagus turbatus*, τ. Ι, σ. 165.
150. Β. Slot, ό.π., σ. 172.
151. Β. Slot, ό.π., σ. 169-170.

152. Βλ. παραπάνω, σημ. 139. Τα εκλεκτά κρασιά των νησιών και τα γλυκά κρασιά της Κύπρου θα πρέπει να είχαν μεγάλη ζήτηση στις ανώτερες κοινωνικές και στρατιωτικές τάξεις του Χάνδακα. Ζακυνθινό κρασί ξέρουμε από άλλες πηγές ότι χρησιμοποιούσε η βενετική αρμάτα.

153. Στην περίπτωση αυτή, πώς προμηθεύονταν τα απαραίτητα τελωνειακά και λιμενικά έγγραφα από τους Τούρκους της Κρήτης; Στο όνομα ντόπιων συνεργατών τους, υπηκόων της Πύλης;

154. A.S.V., Duca di Candia, b. 56, reg. 11 (Officiali) f. 2-2v.

155. Στις περιπτώσεις μακρόβιων θεσμών, οι γενεσιουργοί παράγοντες που προκάλεσαν την εμφάνισή τους, όπως και οι βασικοί κανόνες της λειτουργίας τους, παγιούνται από την επανάληψη, αποκτούν ισχύ κυρίαρχων συστατικών της υπόστασής τους. Στην περίπτωση του θεσμού του προξένου των Ελλήνων εμπόρων, Οθωμανών υπηκόων, κυρίαρχο γνώρισμα, συνδεδεμένο άρρηκτα με την εμφάνισή και τη λειτουργία του, αποτελεί η έντονη εμπορική και ναυτιλιακή δραστηριότητα που αναπτύσσουν οι έμποροι αυτοί με το λιμάνι - έδρα του προξενείου τους. Υπό ομαλές συνθήκες λειτουργίας του θεσμού, όπως αυτές που διαπιστώνουμε στο προξενείο του Χάνδακα, η άποψη που στοιχειοθετείται από την εκλογή του 1648, ότι οι Αιγαιοπελαγίτες συνεχίζουν τις εισαγωγές οθωμανικών σιτηρών στο κρητικό λιμάνι κατά το διάστημα του πολέμου, δεν επιδέχεται καμία αμφισβήτηση.

156. Fr. Richard, *Relation de ce qui s'est passé de plus remarquable à Saint - Erini, isle de l' Archipel...* par le R. P. François Richard, Paris 1657, σ. 92-93, παρά Βακαλόπουλο, Ιστορία, Γ, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 501. Το δίπλωμα του Bondumier, βλ. παραπάνω, σημ. 123.

157. Συνθήκες ναυσιπλοΐας και εξασφάλισης των μεταφορών, δυνατότητες για εμπορικές επενδύσεις των νησιωτών, διατήρηση και λειτουργία των ναυτιλιακών τους μονάδων, ανθρώπινο δυναμικό. Ας μην ξεχνάμε ότι οι μεταπολεμικές συνθήκες ερήμωσης και φτώχειας των αιγαιακών νησιών οφειλονταν στις κακουχίες του μακροχρόνιου πολέμου. Σχετικά με αυτές βλ. Απ. Βακαλόπουλο, Ιστορία, Β1, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 117-121.

158. Επιφυλάξεις διατηρούμε για το προξενείο Ζακύνθου, επειδή το διάταγμα με το οποίο η Γερουσία επικύρωνε την εκλογή του Νικολάου Σιγούρου, εκδόθηκε το 1650, γεγονός που ενδεχομένως σημαίνει τη συνεχιζόμενη, κατά τη διάρκεια του πολέμου, λειτουργία του προξενείου για την εξυπηρέτηση λαθραίων εξαγωγών οθωμανικών προϊόντων προς τη βενετική μητρόπολη.

159. Το 1648, το μεγαλύτερο τμήμα του νησιού ήταν ακόμη βενετικό.

160. Για την επιβολή αυξήσεων στους βενετικούς δασμούς βλ. Μ. Οικονόμου, Ο θεσμός του προξένου, τ. II, σ. 298, σημ. 27. Ακόμη και κατά τη διάρκεια του πολέμου, η παρατηρούμενη σταθερή απόδοση των δασμών, επί μία ολόκληρη δεκαετία (τη δεύτερη), είναι ενδεικτική της ικανότητας αντίστασης που εμφάνιζε η οικονομική δραστηριότητα, αν ληφθεί υπόψη ότι τα έσοδα του τακτικού προϋπολογισμού προέρχονταν, κατά τα 2/3 τους από τη δασμολόγηση, βασικό πυρήνα της βενετικής οικονομίας. Μετά το τέλος του πολέμου, το έλλειμμα των 1.200.000 δουκάτων θα αποσβεστεί σε λιγότερο από δέκα χρόνια. Το 1679 υπήρχε πλεόνασμα 250.000 δουκάτων. R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, σ. 635-636 και 659.

161. Μια δεύτερη νοταριακή πράξη από τα atti του Βενετού συμβολαιογράφου Antonio Lusi, της 12ης Απριλίου 1630, περιέχεται σε φάκελο κατεστραμμένο από τις πλημμύρες, τον οποίο δεν κατορθώσαμε να συμβουλευθούμε.

162. «Intende esso Aretta...farsi eleggèr per Consule delle predette nationi nel regno sudetto di Candia in Vita sua, ...» (A.S.V., Notarile, Atti, b. 10994, c. 166). Πρέπει να αποκλειστεί η λειτουργία προξενείου στα Χανιά και για το λόγο ότι θα επισημαινόταν οπωσδήποτε στα έγγραφα του προξενείου του Χάνδακα, ως ενισχυτική των - ανάλογων - επιδιώξεων των εμπορών.

163. Θεωρούμε αμφίβολη την ύπαρξη οθωμανικών προξενείων στον Χάνδακα ή τα Χανιά σε

παλαιότερες εποχές, κυρίως επειδή οι οθωμανικές εμπορικές επαφές δεν φαίνεται να είχαν τότε την πυκνότητα που απαιτούσε παρόμοιες ρυθμίσεις. Οπωσδήποτε, μόνο ύστερα από τη μελέτη των αποφάσεων των δουκών της Κρήτης (προκειμένου για τον Χάνδακα) και των ρεκτόρων Χανίων (προκειμένου για τα Χανιά) του 16ου αι., θα είναι δυνατόν να συναχθούν τελικά συμπεράσματα.

164. A.S.V., Duca di Candia, b. 56, reg. 9 (Officiali), ff. 81v-82v.

165. Ό.π. Ο κατάλογος των εμπορευομένων ακολουθεί την υπογραφή του δούκα Marco Gradenigo στο ιδρυτικό έγγραφο του προξενείου. Το φαινόμενο να αναφέρονται ονομαστικά και οι εκλέκτορες Έλληνες έμποροι στο επίσημο βενετικό προξενικό δίπλωμα δεν απαντάται συχνά. Το συγκεκριμένο δίπλωμα στο πρωτότυπο (σε περγαμηνή με τη σφραγίδα του Αγίου Μάρκου) προσκομίστηκε για τη διαδικασία της επόμενης εκλογής στο Βενετό συμβολαιογράφο Giovanni Battista Profettini που το περιγράφει. A.S.V., Notarile, Atti, b. 10994, cc. 166-167.

166. Βλ. παραπάνω, σημ. 164 και 165, τις παραπομπές των εγγράφων.

167. Την προσωνυμία, ως ενδεικτική του περιεχομένου των εγγράφων, μεταφέρει ο γραμματέας και στο περιθώριο των καταχωρισμένων στο κατάστιχο διπλωμάτων. A.S.V., Duca di Candia, b. 56, reg. 9 (Officiali), f. 82 και f. 111v.

168. Σε μεταγενέστερες πηγές βρίσκουμε Πάτριους караβοκύρηδες να εμπορεύονται προϊόντα της Μυτιλήνης. Τέτοιου είδους δράση αναπτύσσουν τα μικρά ναυτικά νησιά του Αιγαίου που δεν έχουν δική τους παραγωγή. Πρβλ. Γ. Λέοντα, Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία, σ. 19-20.

169. Την ένδειξη του εγγράφου βλ. παραπάνω, σημ. 164.

170. Την πράξη του Antonio Lusi (βλ. παραπάνω σημ. 161) είδε και περιγράφει ο Profettini στη δική του. Βλ. και παρακάτω.

171. A.S.V., Notarile, Atti, b. 10994, cc. 166-167, η πράξη της 7ης Ιουνίου 1630 του Giovanni Battista Profettini, στην οποία αναγράφονται οι εξής εμπορευόμενοι караβοκύρηδες:

«Il Patron Dimitri quondam Zuanne da Costantinopoli.

Il Patron Paulo quondam Moscho da Lindo.

Il Patron Moscho quondam Conomo da Rodi.

Il Patron Zorzi Filaditi quondam Zorzi da Limno.

Il Patron Giacomo quondam Agapito da Lindo.

Il Padre quondam Pappà Antonio da Cassandra.

Il Patron Manoli quondam Armeni da Mettelin.

[c.166v] Il Patron Antonio quondam Toderin da santa Maura.

Il Patron Pigogniti quondam Bertone da Mettelin.

Il Patron Gicha quondam Dimitri da Calolimno.

Il Nochier Anzolo quondam Zuanne da Limno.

Il Patron Zuanne quondam Duca da Mettelin.

Il Patron Todoiti quondam Costantin da Costantinopoli.

Il Patron Mirialin quondam Zorzi da Lindo.

Il Patron Manolachi quondam Lima da Mettelin.

.....
Il Patron Simon quondam Nicolò da Pattino.

Il Patron Pocitto quondam Zorzi da Pattino.

Il Patron Michiel quondam Zuanne da Pattino.

Il Patron Dimo quondam Stamati dalla Vallona.

Il Patron Apostolo quondam Calè dalla Vallona.

Il Patron Dimo Giani dalla Vallona.

Il Patron Zorzi Melegari quondam Nicolò da santa Maura.

- II Patron Stati Marino quondam Toderin da santa Maura.
- II Patron Dimo Nicopoliti quondam Stati da santa Maura.
- II Patron Apostolo Calergi quondam Chiriachi da santa Maura.
- II Patron Teodosio quondam < > da Napoli de Romania.
- II Patron Dimitri quondam Milion'da Mottoni.
- II Patron Stamati quondam Cufocliissi da Coron.
- II Patron Michielachi quondam Palimeno da Coron.
- II Patron Andrea quondam Valtismeno da Coron».

Όπως διαπιστώνεται σαφώς στο έγγραφο, οι εν λόγω караβοκύρηδες διατηρούσαν σχέσεις εμπορίας τόσο με την Κρήτη, όσο και με τη Βενετία.

172. Ο.π.

173. A.S.V., Duca di Candia, b. 56, reg. 9 (Officiali), f. 111v. Ο όρος «nacion» τίθεται προφανώς με τη γεωγραφική του έννοια (έθνος της Πάτμου, της Θεσσαλονίκης, της Κορώνης κλπ).

174. Οι Εβραίοι έμποροι της Πελοποννήσου είχαν δικαίωμα να χρησιμοποιούν τους ανταποκριτές της αρεσκείας τους στη Ζάκυνθο, εφόσον κατέβαλαν στον Εβραίο πρόξενο το 1/4 των δικαιωμάτων του. Μ. Οικονόμου, Ο θεσμός του προξένου, τ. II, σ. 248, σημ. 68. Βλ. και σημ. 40-42 του παρόντος.

175. Οι ίδιοι έμποροι φαίνεται ότι διαπραγματεύονταν και εξ ονόματος άλλων συμπατριωτών τους, που βρίσκονταν στο στάδιο προετοιμασίας παρόμοιων εμπορικών ταξιδιών προς το κρητικό λιμάνι, αυτών που θα προκαλούσαν τη βέβαιη, όπως δηλώνεται, μεγάλη διεύρυνση των εισαγωγών στο άμεσο μέλλον. Βλ. στην επόμενη σημείωση την παραπομπή του εγγράφου.

176. «Onde intesa da noi l' istanza predetta, et informati della persona di esso Athanasio Politi, inclinando alla gratificazione di essi Patroni e Mercanti, quello, elleggemo, creamo, et deputamo per tutta la sua uita per Console della nazione delli Patignoti predetti, et altri come qui sotto saranno dichiariti li loro nomi, e luoghi solamente giusta l' ordenario con tutti quelli carichi, utilità, e prerogative spettanti al carico predetto, comandando à chi spetta, che lo debbano per tale riconoscere». A.S.V., Duca di Candia, b. 56, reg. 9 (Officiali), f. 82. Παρόμοια διατύπωση απαντάται και στα διπλώματα του 1630 και 1648.

177. Το πρωτότυπο δίπλωμα της εκλογής του 1629 περιγράφει στη νοταριακή πράξη του 1630 ο Profettini. Βλ. παραπάνω, σημ. 165.

178. Τα καταστατικά του προξενείου της Βενετίας δημοσιεύονται στο παράρτημα εγγράφων της διδακτορικής μας διατριβής.

179. Ενδεικτικά βλ. το απόσπασμα από το διάταγμα του 1629 στη σημ. 176 του παρόντος.

180. Με το εκδιδόμενο σε κάθε εκλογή διάταγμα του δούκα της Κρήτης, το οποίο επέχει, συγχρόνως, θέση προξενικού διπλώματος και επίσημης άδειας εγκατάστασης και λειτουργίας του προξενείου.

181. Το Μάρτιο του 1629, ο ίδιος και έξι ακόμη Λευκαδίτες караβοκύρηδες απαρτίζουν το εκλεκτορικό σώμα, το οποίο «εκ μέρους του «έθνους» της Λευκάδας» εκλέγει, ενώπιον Βενετού συμβολαιογράφου, τον Αντώνιο Γρέγο (Grego) του ποτέ Σταυριανού πρόξενο της Λευκάδας στο Rovigno. A.S.V., Notarile, Atti, b. 10993, cc. 61-61v.

182. Δεν θεωρούμε πολύ πιθανή τη συμμετοχή των νησιών με τουρκικές φρουρές (Χίου, Ρόδου κλπ.) σε αυτή τη διαδικασία. Χωρίς ενδείξεις των πηγών πάντως, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ούτε την άμεση επικοινωνία τους με τον Χάνδακα, πολύ περισσότερο την έμμεση, μέσω άλλων οθωμανικών νησιών και, φυσικά τη λαθραία που συνηθίζονταν, είτε σε περιόδους απαγόρευσης των εξαγωγών σιτηρών είτε για δασμολογικούς λόγους.

183. A.S.V., Duca di Candia, b. 56, reg. 11 (Officiali), ff. 2-2v. Κακλαμάνοι αποκαλούνταν «περιφρονητικά» κατά τον Αγώνα οι βρακοφόροι Ασιάτες στρατιώτες (caclamana=η βράκα).

Το 1648 πάντως, οι Βενετοί της Κρήτης ονομάζουν Κακλαμάνους (Cacclamani) τους νησιώτες - ή και τους νησιώτες - του Αιγαίου. Με τον όρο «Ανατολίτες» (Levantini) πιθανότατα υποδηλώνονται, γενικά, οι εμπορευόμενοι Έλληνες της Ανατολής (Levante). Στον όρο, ως γνωστόν, περιλαμβανόταν και ο χώρος του Ιονίου. Κατά τον Καθ. Βακαλόπουλο, ο όρος Levantini απαντάται συχνά στις πηγές του Κρητικού πολέμου, για να προσδιορίσει τους προερχόμενους από το Αιγαίο αλλά και το Ιόνιο Έλληνες που είχαν στρατολογηθεί από τους Βενετούς και πολεμούσαν τους Τούρκους στην Κρήτη. Ιστορία, Γ', σ. 515 και σημ. 5.

184. Απ. Βακαλόπουλος, Ιστορία, Β1, σ. 119-121.

185. Ό.π., σ. 119.

186. Μ. Οικονόμου, Ο θεσμός του προξένου, τ. Ι, σ. 63 κ.ε. και τ. ΙΙ, σ. 275-276. Ογκώδεις και βαριές μαζί με το φορτίο τους, ως εκ τούτου βραδυκίνητες, οι ελληνικές σαΐκες ήταν εύκολη λεία για τους πειρατές κατά τον Thevenot. Ό.π., σ. 276, σημ. 67.

187. Σχετικά με την τάξη αυτή των Ελλήνων και Τούρκων εμπορευομένων, το εμπόριο που διενεργούσαν και τις σχέσεις τους με τη Βενετία, βλ. τα ιδιαίτερα κεφάλαια της μελέτης μας, Ο θεσμός του προξένου.

188. Yol. Triantafyllidou - Baladié, Transports maritimes et concurrence en Méditerranée orientale au XVIIIe siècle: L' exemple de la Crète, Actes du IIe Colloque International d' Histoire, τ. Ι, Athènes 1985, σ. 32, σημ. 22.

189. Η κατοίκηση και ανικανότητα των τοπικών αξιωματούχων, η πλημμελής λειτουργία της Δικαιοσύνης, η ασύδοτη εκμετάλλευση των λαϊκών και αγροτικών στρωμάτων από το δικητικό μηχανισμό και τη βενετική και ντόπια φεουδαρχία, είναι, κατ' εξοχήν, τα στοιχεία του προϊόντος εκφυλισμού του βενετικού αποικιοκρατικού συστήματος, που προετοιμάζουν την κατάρρευση της βενετικής κυριαρχίας στην Κρήτη. Πρβλ. Γ. Πλουμίδη, Κρήτη (Διοίκηση), ΙΕΕ, Ι', σ. 214-215.

190. Συγκλονιστικές είναι οι διάσπαρτες στις εκθέσεις των Γάλλων προξένων της Κρήτης λακωνικές περιγραφές της διοικητικής, οικονομικής και κοινωνικής εξασθίωσης που επικρατεί στο νησί υπό την οθωμανική κυριαρχία. Κ. Κωνσταντινίδη, Εκθέσεις και υπομνήματα από την αλληλογραφία του γαλλικού προξενείου Κρήτης, ΚΧ, 8 (1954), σ. 323-365, 10 (1956), σ. 372-394, 14 (1960), σ. 109-146 και 466-491, passim.

191. Στ. Αλεξίου, Κοινωνία και οικονομία στην Κρήτη, σ. 210. Για την οικονομική ιστορία της Κρήτης μετά την κατάκτηση από τους Τούρκους, βλ. το βιβλίο της Γιολ. Τριανταφυλλίδου - Baladié, Το εμπόριο και η οικονομία της Κρήτης από τις αρχές της οθωμανικής κυριαρχίας έως το τέλος του 18ου αιώνα (1669-1795), Ηράκλειο 1988, (σε μετάφραση), με κάποια επιφύλαξη, τουλάχιστον ως προς τα πορίσματα περί Βενετίας και των σχέσεών της με την αυτοκρατορία και την οθωμανική Κρήτη, τα οποία, σχεδόν στο σύνολό τους, είναι αβάσιμα. Η ίδρυση του πρώτου βενετικού προξενείου στην Κρήτη, πάνω στην οποία στηρίζεται η συνολική διαπραγμάτευση αυτών των θεμάτων (στα αντίστοιχα υποκεφάλαια και απορροδικά στο κείμενο) δεν συντελέστηκε «επιτέλους» το 1765 αλλά ήδη το 1672. (Βλ. την ειδική εργασία του Ερρίκου Μοάτσου για το προξενείο αυτής της περιόδου, με τίτλο: Το βενετικό προξενείο Κρήτης επί Τουρκοκρατίας. Ανέκδοτα έγγραφα (1672-1682), Θησαυρίσματα, 6 (1969), σ. 237-256). Το ανέκδοτο υλικό που αναφέρεται στη λειτουργία αυτού του προξενείου δεν έχει αξιολογηθεί επαρκώς και απόκειται, σε αντίγραφα, εις Α.Σ.Υ., Cinque Savi alla Mercanzia, N. Ser., b. 26, quad. 90. Στα βενετικά Αρχεία, βέβαια, υπάρχει άφθονο υλικό για την Κρήτη. Αυτό, που ασφαλώς δεν υπάρχει, είναι το «κενό εκατόν είκοσι περίπου ετών» «1639-1765» που διαπίστωσε η συγγραφέας (σ. 15) και η περίπτωση να «είναι δημοσιευμένες οι περισσότερες πηγές» «που καλύπτουν χρονικό διάστημα τριών περίπου αιώνων» Βενετοκρατίας στο νησί (σ. 16). Μακάρι να ήταν!

RIASSUNTO

Μήτσα Οικονόμου, *Aspetti della marina mercantile ellenica nel Seicento. L'istituzione del console mercantile e il consolato dei mercanti Greci, sudditi Ottomani a Candia.*

Nella introduzione, dopo aver sottolineato le varie funzioni del porto di Candia, si esaminano i lati principali dell'economia cretense, in collegamento alla funzione della politica commerciale veneta e si indicano le ricadute sociali ed economiche sul popolo del contado.

In seguito, basandosi sulle fonti archivistiche collegate all'istituzione del console mercantile dei Greci, sudditi Ottomani, ed in particolare su quelle che si riferiscono alla sua funzione nei centri principali dello stato veneto, si giunge a certe conclusioni sull'intensità dei rapporti commerciali, effettuati dai mercanti e marinai Greci (sulle proprie navi) tra i paesi ellenici dell'impero ottomano ed i porti veneziani nella prima metà del Seicento. Segue una descrizione di questi rapporti.

In accordo alla regola generale dell'istituzione del console mercantile, secondo la quale l'installazione di un consolato significava più che altro sicuri ed intensi rapporti commerciali fra le regioni della sua giurisdizione ed il porto della sua sede, riteniamo di poter concludere, che nella prima metà del 17o secolo è avvenuto uno sviluppo eccezionale della marina mercantile ellenica. Ci si riferisce ai nuovi consolati fondati in quel periodo, all'estensione di quelli esistenti, ai fattori favorevoli, ai documenti indicativi della frequenza e densità degli scambi e dei viaggi delle saiche greche nel Mediterraneo orientale e centrale.

L'istituzione del console dei mercanti Greci, sudditi Ottomani, nacque verso la metà del Cinquecento a Corfù e Zante, centri di transito più importanti per i prodotti che, dalla terraferma ottomana, erano diretti alla Dominante. Tale consuetudine ha avuto come prototipo la ben nota istituzione del console medievale, tra l'altro ancora in uso nella periferia dello stato veneto anche nel Settecento.

Venezia, l'ha volutamente tenuta lontano dall'intervento della Porta, forse anche per volontà degli stessi mercanti Greci, almeno fino a 1745. Da questa data, i mercanti diventati più attivi, hanno voluto riprendere il comando delle elezioni, appoggiandosi all'aiuto dei Turchi.

Infatti, per quasi un secolo, le elezioni dei consoli nelle isole Ionie venivano effettuate dai mercanti Greci, i quali agivano in qualità di rappresentanti di una o più comunità commerciali o, in altre occasioni, come membri di corporazioni mercantili assai vaste, composte dalle arti locali. La elezione, di solito, si faceva presso un notaio Veneto. In seguito la <elezione ufficiale> si faceva per decreto del Rappresentante della Repubblica (Capitan

General, Provveditor General da Mar o Provveditor locale, in assenza delle altre cariche). Questo decreto serviva anche da patente al console. La conferma del Senato (di solito da cercare dai consoli, appoggiati dalle autorità comunali o dai corpi mercantili) dava piena ed indiscutibile validità alla elezione stessa, oltre che <l' exequatur> al console.

L' intervento del governo centrale veneto, che prima lasciava libertà ai mercanti, inizia verso 1640 a Zante e si sviluppa dopo la perdita di Creta, a seguito della debolezza economica della Repubblica. Di conseguenza le elezioni vengono trasferite a Venezia dai Cinque Savi alla Mercanzia e dal 1700 in poi si svolgono in Pien Collegio, come quelle dei consoli Veneti. Tale intervento si verifica nei casi dei consolati di Zante e Corfù, oltre a quelli di Venezia. A Cefalonia si lasciava fare al Provveditor locale. Lo stesso avvenne nel caso del consolato di Napoli di Romania (1700-1715). La elezione si faceva dai mercanti e quella ufficiale dal Provveditor General da Mar.

A Creta, dove i bisogni di grano venivano, di solito, soddisfatti dai mercanti e capitani Greci, sudditi Ottomani, non intervenne mai il governo centrale agli affari del consolato. Le elezioni dei consoli venivano effettuate dagli stessi mercanti e quelle ufficiali dal duca di Candia. Nell' ultimo capitolo di questo studio sono raccolti tutti i dati relativi al consolato di Creta (1629-1669) reperiti dai documenti del archivio del Duca di Candia.